

ZGODNJEFEVDALNA DRUŽBENA STRUKTURA JUGOSLOVANSKIH NARODOV IN NJEN POSTANEK

Bogo Grafenauer

Poglavja te razprave so dopolnjena in z opombami opremljena predavanji na zborovanjih jugoslovanskih zgodovinarjev 1954 v Beogradu, 1955 in 1958 pa v Zagrebu, ki naj bi po izidu »Zgodovine narodov Jugoslavije I« ter nekaterih drugih delih¹ podala prerez obravnavane problematike, ter na XI. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved v Stockholmu (1960),² kjer sem s svojo komunikacijo skušal seznaniti z našimi preiskavami in stališči v teh vprašanjih mednarodni svet.

1. Vprašanja postanka našega srednjeveškega fevdalizma³

Prvotno podlago pojmov fevdalizem, fevdalna družba predstavlja srednjeveška latinska beseda *feudalis*, *feudum*, t. j. zemljiška posest, ki jo je podelil senior svojemu vazalu, ta pa je s tem prevzel določene dolžnosti. Pojem fevdalizma oz. fevdalne družbe v njihovem sedanjem smislu (kot »le régime feodal«) se je izoblikoval šele nekaj sto let potem, ko so v fevdalni družbi izginile stare formalne oblike, značilne za podeljevanje fevda in za prevzem vazalnih razmerij. Svojo sedanjo vsebino je dobila beseda fevdalizem šele prav pred koncem tisočletnega razdobja fevdalne družbe v Evropi, tedaj, ko je francoska revolucija zadala tej družbi odločilni smrtni udarec. Marc Bloch je v uvodu v svoje veliko delo »La société féodale« zelo lepo analiziral nastajanje te nove vsebine od 17. stoletja do slavne deklaracije francoske revolucionarne »narodne skupščine« z dne 11. avgusta 1789: »L'Assemblée National détruit entièrement le régime féodal« (Narodna skupščina odpravlja v celoti fevdalni režim).⁴ Na ta način izoblikovani izraz se je razširil s svojo novo vsebino v tedanji publicistiki in zgodovinopisju tudi v druge jezike (Lehenwesen, Feudalism itd.).

Toda kakor je imel ta izraz različne pomene v preteklosti, tako je dobil različne pomene sčasoma tudi po svojem vnovičnem oživiljenju. Francoska revolucionarna skupščina je imela ob uporabi izraza le régime féodal brez dvoma pred očmi tiste za vse obdobje fevdalne družbe značilne gospodarske in družbene odnose v družbi kot celoti, pred vsem pa

¹ Nada Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956, str. 83—100, Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 121—163; Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, EJ 3, 1958, str. 300—318 (Grafenauer, Babić, Janković, Djurdjev).

² Bogo Grafenauer, Die Gesellschaftsstruktur der Südslaven im Frühmittelalter, XIe Congrès International des Sciences Historiques 1960, Resumes des Communications, Uppsala 1960, str. 96—97.

³ Gl. Izveštaj o I. kongresu istoričara FNR Jugoslavije, Beograd 4—8 V 1954, Skopje 1956, str. 14—16.

⁴ Marc Bloch, Feudalno društvo (prev. M. Brandt), 1958, str. 9—14.

med kmeti in graščaki v okviru fevdalne veleposesti, ki so ostali pri življenju vse do njenega dekreta. Saj ta sicer ne bi imel nikakega pomena. Nasprotno pa se je v zgodovino 19. stoletja vsebina tega izraza pri nekaterih piscih bistveno zožila, in sicer v smislu pomena besed *feudalis*, *feudum* v visokem srednjem veku. To velja zlasti za uporabo tega izraza v pravni zgodovini, vendar pa je bil tudi vpliv pravne zgodovine na drugo zgodovino pisje v tem pogledu izredno močan. Vsebina tega izraza se je tako zožila na razmerje med seniorjem in vazalom, torej na notranja razmerja v vladajočem družbenem razredu fevdalne družbe samem, pa še to le v dobi tako imenovanega visokega srednjega veka ali v skrajnem primeru še približno do 15. stoletja. Karel Marx in tisti, ki so mu sledili, pa tudi široki vpliv marksizma na razvoj družbenih ved izven pristašev marksizma v zadnjih sto letih⁵ so pa proti temu ozkemu pojmovanju ustvarili s svojim poudarjanjem in preiskovanjem pomena gospodarskih in družbenih podlag za celotni zgodovinski razvoj in z iskanjem nove periodizacije zgodovinskega razvoja, ki bi bila v skladu s tem temeljnim pojmovanjem medsebojnega razmerja zgodovinskih gibalnih sil,⁶ temelj za vnovično zmago širšega pojmovanja omenjenih izrazov, tistega, ki smo ga srečali že ob njihovem postanku pri francoskih revolucionarjih.

Vendar to staro in hkrati novo pojmovanje besed fevdalizem in fevdalna družba do danes v zgodovino 19. stoletja. Še vedno srečujemo v zgodovino pisju tudi ožje pojmovanje fevdalizma, ki pomeni n. pr. po besedah Ganshova⁷ »skupnost institucij, ki ustvarjajo in urejajo obveznosti podrejenosti in službe — v prvi vrsti vojaške — s strani svobodnega človeka, imenovanega ‚vazal‘, do svobodnega človeka, imenovanega ‚senior‘, ter dolžnosti zaščite in vzdrževanja s strani ‚seniorja‘ do ‚vazala‘; dolžnost vzdrževanja se izraža najpogosteje v tem, da senior podeli vazalu posestvo, imenovano ‚fevd‘«.

Beseda fevdalizem v širšem smislu pomeni zgodovinarjem določen tip družbe kot celote. Njegova temeljna in najbolj vidna značilnost je posebna struktura zemljiške posesti — tako velike kakor majhne — ki je ostala v svojih bistvenih temeljnih potezah v Evropi v veljavi približno tisoč let ne glede na postranske razlike in spremembe oblike fevdalne rente ter stopnje in načina odvisnosti neposrednih proizvajalcev (poljedelcev, kmetov) od njim nadrejenih fevdalnih veleposestnikov. Gospodarski položaj kmetov se je — kljub včasih zelo velikim omejitvam njihovih osebnih pravic in kljub zelo razširjeni uporabi antičnega izraza »servi« (sužnji) zanje — bistveno razlikoval od položaja antičnega sužnja.

⁵ Gl. *Bogo Grafenauer*, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, 1960, str. 106—135, 160—164.

⁶ B. Grafenauer, n. d., str. 179—193, 199—200 in tam navedeno literaturo, posebej razpravo *Branislav Djurdjev*, *Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije*, *Historijski pregled* 1958, str. 216—236; referat *E. M. Zukova* *The Periodization of World History* na XI. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved v Stockholmu (*Rapports I, Methodologie*, 1960, str. 74—88) le še potrjuje pravilnost kritičnih stališč Br. Djurdjeva.

⁷ *F. L. Ganshoff*, *Qu'est-ce que la féodalité?*, 1947¹⁰, str. 12.

Kmet se preživlja s pridelki določenega drobnega kmečkega posestva, ki ga obdeluje sam zase in ki ga dejansko praviloma deduje sin po očetu; vendar posestvo ni njegovo, marveč mu je le na enega izmed različnih mogočih načinov dodeljeno s strani fevdalnega veleposestnika. Vas je gospodarska skupnost, ki ima precej velike pravice pri urejanju načinov uporabe in pri sami uporabi večjih ali manjših skupnih srenjskih zemljišč (pašnikov in gozda); toda tudi ta skupnost kot celota je neposredno ali posredno podrejena fevdalnemu veleposestniku (ali večjemu številu fevdalnih veleposestnikov). Velik del kmečke delovne sile se uporablja (bodisi v neposredni obliki tlake, bodisi v posredni obliki naturalnih ali denarnih dajatev na račun celotne proizvodnje na kmetiji) za vzdrževanje tistega fevdalnega veleposestnika, ki je kmetiji neposredno nadrejen.

Za gospodarski temelj fevdalne družbe sta značilni potemtakem predvsem dve potezi: posebni način poljedelske proizvodnje in delitve pridelkov ter značilna ostra delitev družbe na stanove po poklicu njihovih pripadnikov. Lastninska pravica do zemljišča, pglavitnega proizvajalnega sredstva, je razdeljena na manjše ali večje število »nižje« in »višje« posestne pravice od kmeta preko vazala in seniorja do državnega poglavarja. Razne stopnje posestne pravice se izražajo v raznih dolžnostih glede dela in dajatev ter v različnih oblikah službe posestnika zemljišča na nižji stopnji do ustreznih nadrejenih posestnikov istega zemljišča na višji stopnji. Poljedelska tehnika je dovolj visoka, da omogoča obdelavo kmečkega posestva po mali družini, in dovolj zahtevna in hkrati preprosta, da je takšen način razdelitve zemljišča z gospodarskega stališča praviloma bolj učinkovit kakor veleposestniška obdelava velikih delov zemljišča bodisi s pomočjo delovne sile odvisnih kmetov, bodisi z najeto delovno silo. V večji ali manjši meri prevladuje naturalno gospodarstvo, v pogojih, v katerih se gospodarske potrebe »zadovoljujejo povsem ali vsaj v največjem delu s proizvodi vsake gospodarske enote (sc. kmetije itd.) ter se iz njegove kosmate proizvodnje neposredno nadomeščajo in obnavljajo; dalje je pogoj za to gospodarstvo združitev poljedelstva z vaško hišno obrtjo«.⁸

Posamezni družbeni sloji, določeni po svojem pglavitnem poklicu, se po svojem položaju v družbi kot celoti ostro razlikujejo, zlasti pa neposredni poljedelci ter razred fevdalcev, t. j. specializiranih vojščakov, ki so zavzemali v fevdalni družbeni lestvici najvišje mesto. Po tej poklicni specializaciji so določene tudi dolžnosti, ki jih morajo izpolnjevati po tej družbeni lestvici nižji sloji do nadrejenih članov višjih slojev. Vzporedno s hierarhično razporeditvijo različnih stopenj posestne pravice do zemljišča nastajajo tudi posebne vezi osebne odvisnosti človeka od človeka (podložnikov od vazala, vazalov od seniorja itd.), ki so prav tako razporejene bolj ali manj jasno v obliki hierarhične fevdalne družbene piramide. Tej hierarhični urejenosti različnih oblik posestne pravice do zemljišča ter družbenih slojev ustreza končno tudi razdelitev javne oblasti in njenih funkcij v razne stopnje, kar se izraža v vsaki pokrajini s hierarhično razporejenimi krajevnimi in deželnimi avtonomnimi oblastnimi or-

⁸ Karl Marx, Kapital (prev. M. Pijade), III, 1948, str. 732.

gani. Tem so pripadale številne javnopravne pravice, ki so prešle po propadu fevdalne družbe na državne organe in ki so jih delno imeli širši javni organi (n. pr. plemenske skupščine ipd.) tudi pred nastankom fevdalizma.

Fevdalizem v širšem pojmovanju je torej poseben tip družbene ureditve in državne organizacije v pogojih naturalnega gospodarstva, ko pomeni zemljišče poglavitno ali celo skoraj edino bogastvo. Zato je v teh pogojih podeljevanje različnih posestnih pravic do zemljišča domalega edini možni način plačevanja za izpolnjevanje različnih oblik dolžnosti. V državah, v katerih denarno gospodarstvo ob propadu antike ni doživelo tolikšnega upada kakor v zahodni Evropi in v katerih je vladar spričo tega razpolagal tudi z drugačnimi sredstvi pri urejanju oblastnih organov, so se razvijale zato tudi posebne oblike fevdalizma, ki niso imele vseh tipičnih značilnosti »čiste« fevdalne družbe in države.

Kljub temu, da se je spoznanje o temeljnem pomenu gospodarskega življenja in družbene strukture za zgodovinski razvoj kot celoto od srede 19. stoletja naprej že močno uveljavilo, vendar naletimo v zgodovinskih delih še vedno na obe opisani pojmovanji istega izraza — fevdalizem. Kolikor naletimo na takšna različna pojmovanja v splošnih delih, ki obravnavajo prav splošno vprašanje fevdalizma kot takšno, še ne pride do večjih nezdgov, ker avtorji v uvodu navadno opredeljujejo svoje pojmovanje tega izraza (v tem pogledu je n. pr. zanimiva temeljna razlika med obema navedenima deloma M. Blocha in F. L. Ganshofa). Resnično pa je, da tudi takšen način pristopanja k obravnavanju temeljnih vprašanj opravičuje dovolj pomembni očitki, da se zgodovinska znanost še danes ustavlja pred tistim velikim napredkom in večjo jasnostjo, ki so ju prinesli tolikim drugim znanostim jasne definicije in precizni specialni pojmi. Kakšno oviro bi pomenilo n. pr. v kemiji, če bi razumel vsak znanstvenik pod pojmom »vodik« nekaj drugega in če bi moral pri vsakem svojem delu najprej v uvodu opredeliti vse kratice, ki jih uporablja pri svojem razpravljanju!

Vsekakor pa je v našem primeru mnogo težja in daljnosežnejša posledica te neprecizne terminologije drugje. Zgodovinarji, ki ne opredeljujejo svoje terminologije ali se celo ne zavedajo bistvenih razlik glede razumevanja iste besede, pristopajo k reševanju konkretnih zgodovinskih vprašanj; kljub temu, da so se opirali pri izrazih fevdalizem in fevdalna družba na njihovo ožje razumevanje, pa vedoma ali nevedoma sklepajo tudi o fevdalizmu v širšem smislu tega izraza ter tako postavljajo trditve, ki so vsaj zelo dvomljive, če že ne popolnoma napačne. Kot naravno klasično napako te vrste moremo navesti v našem zgodovinoisju trditve, da se pojavlja fevdalizem pri Hrvatih prvič šele za vlade kralja Zvonimira ali celo šele v zvezi z uvajanjem ogrskega »donacionalno-fevdalnega« sistema, trditve, ki se ni vztrajno ponavljala v hrvatskem zgodovinoisju

* Prim. M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1952; M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, 1956, str. 160—167, in v drugih delih; kritične pripombe k temu stališču gl. v referatih N. Klaić v Godišnjaku Istor. dr. Bosne i Hercegovine X, 1959, str. 334—337 in 346—348, ter v ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 247.

le pred drugo svetovno vojno, marveč tudi še po njej.⁹ Njena podlaga je le dokazovanje, da dotlej pri Hrvatih še ni bilo zahodnih značilnih oblik vazalnih vezi osebne odvisnosti, zvezano z zanemarjanjem bistvenega vprašanja glede obstoja fevdalizma pri Hrvatih v tem času — analize stvarne vsebine izrazov *servus* in *ancilla*, ki so ga reševali preprosto tako, da so oba izraza razlagali z vsebino, katero sta imela v antiki, čeprav seveda to niti od daleč ni samo po sebi nujno in jasno.¹⁰ Podobno napako je zagrešil St. Stanojević, ko je proglasil brez kakršnekoli konkretne analize razmerja med Slovani in Obri obrsko-slovansko plemensko zvezo¹¹ preprosto za fevdalno državo, ker so pač imeli Obri v tej zvezi gotovo več oblasti in vpliva kakor Slovani.¹² Nevarnost podobne napake bi bila tudi v prevelikem poudarjanju pojava pronije za začetek fevdalne družbe v bizantinski državi, čeprav je res, da se bizantinski fevdalizem spričo obstoja državnega uradniškega aparata razvija drugače kakor v zahodni Evropi in da ima celo zrela bizantinska fevdalna družba nekatere bistvene posebne poteze, ki jo postavljajo na prehod med evropsko in azijsko fevdalno gospodarsko-družbeno formacijo.¹³ Vsekakor pa je mogoče v vseh teh in podobnih primerih reševati vprašanje obstoja fevdalizma, t. j. fevdalne gospodarske družbene formacije, in njegovega postanka le s pomočjo skrbne analize temeljev družbene ureditve, se pravi skrbne preiskave razmerja med poljedelci in veleposestniki, oblik posestnih pravic do zemljišča, ureditve temeljnih gospodarskih enot, vloge različnih družbenih slojev v okviru celotnega državnega življenja.

Preiskavo, kako je nastal fevdalizem pri naših narodih in prevladal nad prejšnjimi oblikami gospodarske in družbene ureditve, zelo močno ovirata zlasti dve poglavitni težavi: z ene strani pomanjkanje virov za zgodnjesrednjeveško zgodovino vsakega našega naroda posebej, z druge strani pa precej velike razlike v njihovi podrobni zgodovinski poti v fevdalno družbo. Zaradi teh razlik ni mogoče dati nobenemu posameznemu primeru splošne veljave in le z zelo veliko previdnostjo se smejo izpopol-

¹⁰ Gl. drugi del te razprave in tam navedeno literaturo.

¹¹ B. Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada, ZČ IX, 1955, str. 145—153, in Bohumila Zástěrová, Avafi a Slované, v Vznik a počátky Slovanů II, 1958, str. 19—54, in v obeh prikazih navedeno podrobnejšo literaturo.

¹² Stanoje Stanojević, O Južnim Slovenima u VI, VII i VIII veku, Glas SKAN 80, 1909, str. 130—135, in Vizantija i Srbi II, 1906, str. 166.

¹³ Georgije Ostrogorski, Istorija Vizantije, 1959, gl. indeks s. v. feudalizam; Pronija, izd. SAN, 1951, str. 1—12; o posebnostih gl. zlasti Paul Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue historique CCXIX, 1958, str. 32—74, 254—284, CCXX, 1958, str. 43—94, in dopolnilni referat h kolektivnemu sovjetskemu referatu Gorod i derevnja v Vizantii v IV—XII vv. za XII. mednarodni bizantološki kongres v Ohridu 1961, v Rapports complémentaires, Beograd 1961, str. 3—11; prim. tudi Helene Clykatzki-Ahrweiler, Exemples de devolution d'un revenu fiscal sous les Comenes et les Paleologues, Résumés des communications, Beograd 1961, str. 36—37, z zelo preciznimi opredelitvami oblik fevdalne veleposesti; vsekakor pa seveda ni mogoče — po vzorcu sovjetskih poročevalcev (v poročilu str. 2—8) — šteti vseh agrarnih razmerij od IV. stoletja naprej kar za fevdalna že zaradi časa, v katerem jih srečujemo.

njevati praznine v obstoječih virih glede enega področja s podatki morebiti bogatejših virov za drugo pokrajino.

Predaleč od temeljnega vprašanja bi nas zavedel poskus, da dokažemo to stališče s kakršnokoli podrobnejšo konkretno označbo različnih tipov fevdalne družbe pri naših narodih v stoletjih že razvitega fevdalizma. Kljub temu pa je treba — v zvezi z reševanjem temeljnega vprašanja tega referata — opozoriti na pomembno značilnost, da so se tedaj prav na ozemlju naših narodov križale in mešale različne oblike fevdalne družbe, ki so se razvile v različnih predelih v našem širšem sosodstvu, in da je bil vpliv teh tujih oblik v nekaterih naših pokrajinah celo izredno močan. Zato pa predstavljajo tudi ti vplivi iz tujine, ki jih moremo zaslediti v strukturi razvite fevdalne družbe pri nas včasih tudi v zelo zapletenih kombinacijah različnih tujih elementov z domačimi, prav tako pomembno vprašanje samega nastajanja in rasti fevdalne družbe pri nas.

Celinski del slovenskih dežel je prostor, v katerem se je oblikovala od 9. stoletja naprej precej jasno fevdalna družba v svoji klasični obliki, čeprav z nekaterimi posebnostmi: v osrednjem delu Karantanije je navezala že na nekatere starejše nastavke fevdalne organizacije veleposesti in državne organizacije; prevzela je z ustoličevanjem koroških vojvod in kosezi nekaj za zahodni tip fevdalizma izjemnih ostankov domačega reda; do poglobitnega obdobja nemške kolonizacije (t. j. do 11. stoletja) je značilen med podložnim prebivalstvom na nastajajočih zemljiških gospodstvih v primeri z nemškimi pokrajinami sorazmerno močan delež »servov«; tuji izvor fevdalne družbe in večine visokega plemstva pa se je izrazil tudi v tem, da fevdalna družbena piramida v okviru družbenega razreda fevdalcev nikdar ni bila do konca dograjena z vazalnimi vezmi od koroškega vojvode oziroma mejnih grofov navzdol. V Slovenskem Primorju in posebej v narodnostno mešani Istri je navezala ta oblika fevdalne organizacije na starejše bizantinske nastavke, že od 9. stoletja naprej pa se kaže vzporedno z razvojem mestnih komun tudi ista postopna sprememba fevdalne družbe, ki jo je mogoče v istem času opazovati v Italiji (delen razkroj zemljiških gospodstev zahodnega tipa v korist mestnega plemstva ter uveljavljanje bolj ohlapnih oblik kmečke odvisnosti). V ožji Hrvatski živi v dobi zrele fevdalne družbe izredno zanimiv spoj domačih fevdalnih elementov (zlasti v vaških skupnostih, pri nižjem plemstvu — dedičih — in v »plemenskem« ustroju tako imenovanih »plemenitih« Hrvatov) z elementi ogrskega sistema pri višjem plemstvu ter z elementi italskega razvoja zlasti v okolici mest ter kvarnerskih občin. Razen ogrskih oblik je te značilnosti mogoče najti tudi v ostalem našem Primorju. V Slavoniji pa se od 12. stoletja naprej očitno uveljavlja le neka varianta tiste oblike fevdalne družbe, ki se je razvijala v okviru širše ogrske države — čeprav tudi tu z nekaterimi posebnimi potezami (možnost vpliva stare domače županijske ureditve v organizaciji novih komitatorv; pomen marturine pri oblikovanju podložniških dolžnosti do fevdalcev). Na jugovzhodu, v Makedoniji, je od srede 11. stoletja brez dvoma dokončno prevladal bizantinski tip fevdalne družbe in državne organizacije, čeprav se je tudi ta v dobršni meri oprl na starejše domače fevdalne veleposestnike; ta povezava se ni pokazala le v medsebojnem prepletanju z Bizantinci po padcu ma-

kedonskega cesarstva, marveč še bolj v tem, kako trdno so se domačini do začetka 13. stoletja navezali na bizantinski pravni red — tedaj se je primerilo, da so čakali slovanski makedonski fevdalci s svojo pravdo o zemljiški posesti skoraj dvajset let, ker zaradi oblasti slovanskih držav nad Skopsko kotlino pravde ni bilo mogoče prej rešiti po bizantinskem pravu. Le v Srbiji in Bosni se je razvila fevdalna družba v vseh pogledih v bistvu na domačih temeljih, čeprav so seveda tudi na ta razvoj vplivali različni momenti — v Bosni močnejše z zahoda (predvsem po ogrskem fevdalnem sistemu, v dobršni meri pa tudi s hrvatske strani), v Srbiji pa bolj iz vzhoda, seveda pa zasledimo v obeh primerih poleg prevladujočih vplivov tudi takšne iz drugih strani. Prav to stanje pa postavlja v teh osrednjih predelih seveda tudi vrsto posebnih in ne vedno lahko rešljivih vprašanj (vsebina posameznih izrazov, vloga saborov in njihov izvor ter pomen, sistem državne uprave idr.).¹⁴

Že ta različna izjemna vprašanja, nakazana le na kratko v zgornjih stavkih o že izoblikovani fevdalni družbi pri naših narodih, opozarjajo na različne težave pri reševanju vprašanja, kako je ta družba nastala. Zelo različne rešitve, ki so jih različni znanstveniki dokazovali v tem pogledu v teku dosedanjega raziskovanja, pa poleg tega vsekakor dokazujejo, da so pristopali doslej pogosto k reševanju tega vprašanja brez zadostnega smisla in skrbi za podrobno analizo resnične vsebine posameznih zelo pomembnih izrazov, ki jih uporabljajo viri. Mesto tega so postavljali svoje teorije — ker zaradi pomanjkljive analize podatkov virov tudi niso mogli povsem razumeti — opiraje se predvsem na različne splošne koncepcije zgodovinskega razvoja posameznih naših narodov, ki jih je določalo včasih le po nekaj besed katerega historiografskega vira. Za današnjo stopnjo zgodovinske metodologije, ki zahteva, da se mora zgodovinar opirati, kolikor je to le mogoče, na neposredne vire z značajem preostankov stvarnega življenja — historiografski viri pa to niso v nobenem primeru razen za preučevanje razvoja historiografije — je to vsekakor že zastaral način znanstvenega dela.¹⁵

V starejši historiografiji se kažeta pri reševanju vprašanja, kako je nastala fevdalna družba pri naših narodih — pri tem mislijo ti pisci navadno le vprašanje, kako je nastalo pri naših narodih plemstvo —, predvsem dve temeljni smeri: teorija, da se je plemstvo razvilo preprosto s postopnim dviganjem rodovnih in plemenskih starešin kot takšnih, ter teorija o izjemnem družbenem dualizmu, ki da je nastal zaradi

¹⁴ Temeljno literaturo za čas, ko je bilo napisano gornje besedilo, gl. v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 1953 (red. Grafenauer, Perović, Šidak), odtlej pa je doživela ta problematika bistveno nove osvetlitve le pri Hrvatih (gl. pregleda N. Klaićeve v op. 9) in več novih del pri Slovencih (literaturo do 1958 gl. pri S. Kajba, V. Melik, M. Smole in E. Umek, Bibliografija slovenske zgodovine 1951—1958, ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 385—393, poleg tega prim. še *Sergij Vilfan*, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 69—275 in pregled literature 525—550); za Makedonijo prim. še G. G. Litavrin, Krestjanstvo zapadnoj i jugozapadnoj Bolgarii v XI—XII vv., Učenyje zapiski instituta slavyanovedenija AN SSSR XIV, 1956, str. 226—250, in D. Angelov, Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII. bis zum XIV. Jahrhundert, Etudes historiques, Sofia 1960, str. 107—131, in pri obeh navedeno literaturo.

¹⁵ B. Grafenauer, Struktura in tehnika, str. 249—268.

poznejše naselitve Hrvatov in Srbov med ostalimi Slovani na osrednjem in zahodnem delu Balkanskega polotoka.

Rodovno-plemenska teorija o postanku plemstva pri Hrvatih in Srbih ima svoje začetno izhodišče v Herderjevem prikazovanju Slovanov kot krotkih golobov; s tem izhodiščem jo povezuje romantično slovansko zgodovino pisje v prvi polovici prejšnjega stoletja — med njenimi najpomembnejšimi oporišči pa so bili dolgo časa Hankovi falzifikati o češki zgodovini, ki so ji pomagali dočasne popolne prevlade.¹⁶ Njeno konkretno podlago v preteklosti naših narodov pa predstavlja — poleg tipičnega romantičnega pojmovanja srednjeveških hrvatskih »plemen« in črnogorske še mlajše plemenske ureditve kot neposrednih preostankov družbene ureditve v slovanski pradavnini¹⁷ — zlasti znano sporočilo Kontantina Porfirogeneta, da Hrvati, Srbi, Zahumljani, Trebinjci, Konavljani, Dukljani in Neretljani nimajo »arhontov« (t. j. dednih knezov), marveč samo »župane starce«.¹⁸ Čeprav se sporočilo nanaša najbrž na razdobje pred okl. l. 876, je vsaj za Srbe in Hrvate njegova trditev nezdržljiva s poročili konkretnih virov o njihovem razvoju; a to ni zmanjšalo njegovega vpliva na obliko splošnega pojmovanja družbenega razvoja pri balkanskih Slovanih. Šišićeva trditev, da je »izvor svima (t. j. članom višjega in nižjega plemstva pri Hrvatih) ... drevni zadružni dom«, ker da se je »hrvatsko plemstvo razvilo od plemenskih glavara i starješina«, ¹⁹ točno izraža mnenje velike večine najvidnejših hrvatskih zgodovinarjev v polpretekli dobi.²⁰ Vendar pa ta teorija ni niti malo jasna. Bistveno je namreč zvezana z dvema drugima hipotezama v hrvatskem zgodovino pisju — s tezo, da predstavljajo na Hrvatskem do začetka 12. stoletja sloj nesvobodnih ljudi le sužnji, ki jih »valja strogo razlikovati od docnijih feudalnih kmetova«, ki da se pojavljajo v hrvatski zgodovini hkrati s praviim fevdalnim plemstvom »tek mnogo docnije, upravo tek poslije državne zajednice s Ugarskom«, ²¹ po podatkih virov prvič l. 1193,²² ter s hipotezo, da je hrvatska država enostaven rezultat miroljubnega zblíževanja hrvatskih plemenskih enot v novo, kvantitativno večjo, v kvalitativnem smislu pa nespremenjeno

¹⁶ Žal je treba reči, da vpliv teh potvorb iz zgodovino pisja do danes še ni izginil: ko so verjeli v njihovo pristnost, so namreč nastali številni splošni pojmi o slovanski ureditvi, ki še danes nekako nezavedno vplivajo na obravnavo zgodnjersrednjeveških razmer pri Slovanih, zlasti za obdobja in pokrajine, kjer primanjkuje konkretnih zgodovinskih virov. Pri tem ne malo greše zlasti tisti avtorji, ki skušajo stisniti posamezne termine virov v sistematične etnološke vrste in operirajo nato z etnološkimi predstavami iz praskupnosti še globoko v razredno razdeljeni družbi (gl. v tem pogledu zelo potrebne in opravičene kritične pripombe N. Klaić, *Postanek plemstva itd.*, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 123-148).

¹⁷ Prim. za hrvatska »plemena« uveljavljanje pojmov »opće zakonitosti razvitka u posljednoj fazi prvobitne zajednice« pri *Olegu Mandiću*, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V, 1952, str. 225-295, ki je rodilo v razpravi »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 165-206 (zlasti str. 186 sl.), celo »obnavljanje rodovsko-plemenske organizacije na štetu države« in poseben »savez plemena« konec XI. stoletja, čeprav avtor v nerazumljivi nedoslednosti gleda v tej plemenski zvezi razredno povezavo hrvatskega fevdalnega plemstva, nien konkretni dokaz za ta čas pa le v XIV. stoletju potvorjeni tekst »Qualiter«! Podobno gl. za črnogorska plemena *Sreten Vukosavljević*, *Organizacija dinarskih ple-*

skupnost. Prav zaradi teh notranjih nasprotij in nejasnosti predstavlja Baradova teorija iz l. 1943, da do »pacta conventa« pri Hrvatih sploh ni bilo plemstva, marveč da se je povezoval naslov nobilis le z določenimi uradnimi funkcijami (županov itd.), medtem ko sta kraljevali v hrvatski družbeni ureditvi med Hrvati samimi bratstvo in enakost, le logično nadaljevanje in zaključek te temeljne smeri raziskovanja. Toda prav zato, ker je bila ob tej priložnosti ta teorija domišljena in izvedena do konca, je prišla v popolnoma jasno nasprotje z viri in je prav s to obliko pripomogla k svoji lastni likvidaciji.²³ Isto temeljno stališče — čeprav manj jasno izvedeno in dokazovano — je prevladovalo tudi v srbskem zgodovinospisju,²⁴ toda s to pomembno razliko, da se postanek plemstva povezuje vendarle z vladarjevo oblastjo, torej z družbenim elementom, ki je v svojem bistvu nasproten plemenski ureditvi.²⁵ Naravno pa je spričo omenjenega temeljnega stališča ostalo tudi tu brez odgovora temeljno vprašanje — kako je nastala ta vladarjeva oblast in na kakšne družbene sile se je opirala. V slovenski in makedonski historiografiji se ta smer ni uveljavljala, ali pa le nejasno in v manj pomembnih delih.

Tudi temeljno konkretno izhodišče za drugo med obema omenjenima teorijama predstavlja prav tako del podatkov Konstantina Porfirogeneta o zgodovini južnoslovanskih plemen, namreč poročilo o naselitvi Srbov in Hrvatov.²⁶ Poleg tega pa je zvezana z raznimi deloma teoretično mogočimi, toda glede na razvoj jugoslovanskih plemen neutemeljenimi, deloma pa povsem neznanstvenimi ali tendenčnimi splošnimi teorijami o nastajanju države ter o splošnem starejšem posebnem razvoju Slovanov v celoti: 1. z Gumplowiczovo teorijo, da je nastanek različnih družbenih plasti in države, ki naj bi obvladovala ta družbena nasprotja, rezultat medsebojnega preslojevanja različnih etničnih tokov (čeprav so jemali tisti, ki so sprejemali Gumplowiczovo teorijo, včasih to le kot pravilo, ob čemer so dopuščali tudi drugačen izjemen proces notranje družbene diferenciacije);²⁷ 2. s teorijo nemškega imperializma o splošni slovanski nedržavotvornosti kot bistveni značilnosti njihovega narodnostnega značaja, ki začuda izhaja spet od navedenih Herderjevih pojmovanj;²⁸ 3. z razlago, še danes v za-

mena, izd. SAN, 1957, str. 1—45; gl. k temu podatke in bibliografijo v Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959 (red. Grafenauer, Djurdjev, Tadić), in posebej za Črno goro Branislav Djurdjev, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Radovi Nauč. dr. BiH II, 1954, 165—220, ter Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena, Istoriski zapisi XIII, knj. XVII, 1960, str. 1—20, ter Vasa Čubrilović, Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, izd. SAN, 1959, str. 38—42.

¹⁸ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, izd. SAN, obradio Božidar Ferjančić, 1959, str. 14—16 (z literaturo).

¹⁹ Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, str. 656.

²⁰ Tade Smičiklas, Poviest hrvatska, I, 1882, str. 132—141; Franjo Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Društvo, Rad JAZU 70, 1884, str. 153—190 in dr.

²¹ Ferdo Šišić, n. d., str. 655 in 265.

²² Šišić, misli na darovnico Bele III. krškemu knezu Bartolu (Smičiklas, Codex diplomaticus II, 1904, str. 262—263).

²³ Miho Barada, Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrvatsku poviest I, 1943, str. 193—218; teorija ni le skoraj soglasno odklonjena od poznejše literature, marveč se ji je odpovedal z novimi tezami avtor sam: že Hrvatski

hodni znanosti precej razširjeno, da je nastal iz slovanskega narodnostnega imena — Sklavenoj, Sclavi — v različnih zahodnih jezikih socialni termin za sužnja (esclave, eslavo, schiavo, slave, Sklawe, srednjev. lat. sclavus) bod'si zato, ker so tuji gospodarji zavladali Slovanom, bodisi s teorijo, da je pri Slovanih predstavljalo specifično slovansko suženjstvo — kolikor tega stanja niso spremenili vplivi iz tujine — na sploh tisto, kar je pomenilo na zahodu podložništvo.²⁹

Klaić, Šufraj in Hauptmann, v ne povsem jasni obliki pa tudi Jireček,³⁰ so reševali vprašanje postanka razredne družbe pri Hrvatih s teorijo o ostrem družbenem dualizmu Hrvatov-plemičev in Slovanov-sužnjev, ki da izvira odtlej, ko so pozneje priseljeni Hrvati premagali Obre in si podvrgli ob Jadranskem morju prej naseljene Slovane; v bistvu isto teorijo predstavljajo tudi teorije Gumpłowicza (tudi glede Srbov!) in Rusa, le s to razliko, da sta v Hrvatih gledala Gote.³¹ Zupanić in Hauptmann sta uporabljala isto temeljno teorijo o preslojevanju različnih naseljevalnih valov tudi pri reševanju istih vprašanj v srbski zgodovini.³² Po hipotezah nekaterih bolgarskih zgodovinarjev naj bi bila fevdalna družba v Makedoniji nastala s preslojtvijo makedonskih Slovanov z bolgarskim plemstvom.³³ Pri Slovencih je stvar nekoliko bolj zamotana, v bistvu pa vendarle ista. Po Peiskerjevem mnenju, ki ga je v celoti sprejela tudi nemška imperialistična historiografija med obema svetovnima vojnama (zlasti koroški zgodovinarji, med katerimi ta stališča niso izginila niti po drugi svetovni vojni),³⁴ so hlapčevali alpski Slovani najprej obrskim nomadskim gospodarjem, kasneje pa so prešli po teh teorijah v raznih variantah neposredno izpod obrskega v podložništvo nemškim fevducem; tudi po Hauptmannovem mnenju so bili — podobno kakor je mislil Peisker — najprej pod Obri, le da sta se za Obri zvrstila v gospodovanju nad alpskimi Slovani dva sloja: od začetka 7. do začetka 9. stoletja hrvatski in šele za njim nemški.³⁵

vlasteoski feudalizam, izd. JAZU, 1952, je bilo na nekaterih mestih težko združiti s starimi tezami, povsem nemogoče na je to pri izvajanih o »rodovnem plemstvu« v razpravi Lapčani, Rad JAZU 300, 1954, str. 473—535, čeprav naj bi ta razprava branila stara Baradova stališča (gl. str. 497, 535).

²⁴ Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben I*, 1911, str. 121—143, in *Istoriija Srba II*, 1952, str. 58—59; Vasilij Popović, *Istoriija Jugoslovena*, 1920, str. 24; Vladimir Corović, *Istoriija Bosne I*, 1940, str. 124; isto stališče se vidi tudi pri S. Stanojeviću, čeprav ni neposredno obravnaval tega vprašanja zaradi politično-zgodovinske koncepcije svoje *Istoriije Srba*, 1926³.

²⁵ K. Jireček, *Geschichte der Serben I*, 1911, str. 132.

²⁶ Vizantiski izvori II (B. Ferjančić), str. 9—18 (z literaturo).

²⁷ Ludvik Gumpłowicz, *Die Staatengründungen der Serben und Kroaten*, v *Allgemeines Staatsrecht*, 1907; gl. k njegovim odnosom do južnih Slovanov D. Kermauner, Ludvik Gumpłowicz in Slovenci, *Naša sodobnost VIII*, 1960, str. 778—802, 906—918, 1005—1015 in zlasti 1095—1104.

²⁸ Prim. le za dediščino teh stališč v sedanjí znanosti Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, 1950, str. 88—101, in *Geschichtliche Ostkunde*, 1959, str. 20 sl.; zlasti v historiografiji med obema vojnama bi mogli najti seveda obilo primerov te vrste, kakršne predstavlja celo reprezentativna *Die neue Propyläenweltgeschichte*, II, 1940 (Koch, *Die ältere Geschichte der Slawen*, str. 503—510).

Teorij o nastanku razredne družbe in države po preslojevanju različnih etničnih plasti in kolonizacijskih valov sicer ni mogoče zavriniti na teoretski podlagi, kakor so poskušali to storiti nekateri po vzgledu sovjetskega zgodovinskega v zadnjem času večkrat tudi pri nas.³⁶ Preveliko število takšnih primerov poznamo iz svetovne zgodovine, pa tudi prav iz zgodnjega srednjega veka (Engels je opozoril prav na ta pojav pri sorazmerno hitrem nastajanju zgodnjerednjeveških držav v zahodni Evropi), da bi bilo mogoče in znanstveno opravičeno takšno teoretično zavračanje konkretnih tez za vsak posamezen zgodovinski primer. Prav tako je dejstvo, da proti konkretnemu dokazovanju Hauptmanna in drugih ne zadošča več tista konkretna argumentacija Račkega, Jagića in Jirečka,³⁷ ki je zavrgla Kopitarjevo in Miklošičevo teorijo o srbsko-hrvatskem klinu med Slovenci in Bolgari in ki jo še danes navajajo tudi proti drugačnim oblikam teorije o dvojni naselitvi Hrvatov ter se s tem osvobajajo lastne analize tega vprašanja.³⁸

Toda, čeprav obstoji — po moji sodbi³⁹ — zelo resna možnost, da so se »Hrvatii« naselili v Jadranskem primorju v posebnem naselitvenem valu, so vendar zadel v zadnjem času ob konkretni analizi virov tiste teorije, ki povezujejo ta dogodek z nastankom hrvatske (in srbske) razredne družbe in države — prav to pa velja tudi za slovenski primer — resni udarci, ki jih skoraj popolnoma onemogočajo. Razmerje med Obri in Slovani ni bilo razmerje med gospodarji in njihovimi sužnji, marveč razmerje med nomadskimi in poljedelskimi plemeni v obrsko-slovanski plemenski zvezi, s tem pa je izginilo že samo izhodišče teh teorij.⁴⁰ Dokazovanje izjemne dualistične družbene strukture pri Hrvatih in Slovencih — glede Srbov takšnega družbenega ustroja niti niso nikdar konkretno dokazovali — se je izkazalo delno za napačno, delno pa za zelo dvomljive vrednosti. Tako pri Hrvatih kakor pri Slovencih je bilo mogoče dokazati sledove posebne plasti neplemenitega svobodnega prebivalstva.⁴¹ Sklabarhontes niso »gospodarji Slovanov«, marveč »slovanski knezi«. ⁴² Po podatkih, ki jih je zbral Verlinden že 1942 in ki jih je potrdilo poznejše Dölger-

³⁶ Ta razlaga je vplivala tudi na nekatere slovanske znanstvenike; trdovratnost te razlage kaže n. pr. E. Bayer, Wörterbuch zur Geschichte, 1960, str. 448, ki še danes datira spremembo pomena »Sclavus, Slovan = sclavus, suženj, v 9. stoletje.

³⁷ Vjekoslav Klaić, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130, 1897, str. 1—85, in Povjest Hrvata I, str. 30—31; Milan Šufflay, Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, Sveslavenski zbornik, 1930, str. 223; Ljudmil Hauptmann, zadnjič Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, 1950, str. 53—115, ter Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, izd. SAZU, 1954, v obeh delih navaja tudi starejša svoja dela; K. Jireček, Geschichte der Serben, I, 1911, str. 135.

³⁸ Za Gumpłowicza gl. op. 27; Jože Rus, Kralji dinastije Svevladičev, 1931; Slovanstvo in vislanski Hrvati 6. do 10. stoletja, Etnolog VI, 1933.

³⁹ Niko Zupanić, Bela Srbija, Narodna Starina I, 1922, str. 107—118, in večkrat pozneje do Boz rex Antorum, Situla 4, 1961, str. 101 in 107; Ljudmil Hauptmann, Seoba Hrvata i Srba, Jugosl. istor. časop. III, 1937, str. 30—61, in Historia mundi V, 1956, str. 304.

⁴⁰ Prim. dosledno predstavljanje Makedonije kot jugozahodne Bolgarije in načelna stališča D. Kosvena v polemiki proti zgodovinarjem iz Skopja, Istor. pregled 15, 1959, št. 1, str. 15—44.

jevo preiskovanje o bizantinski terminologiji, je mogoče datirati najstarejše znane primere prenosa slovanskega etničnega imena v družbeno terminologijo (Sclavus — sclavus) šele v 13. stoletje, ta prenos pa je zvezan ali s trgovino s slovanskimi sužnji na Sredozemlju v visokem srednjem veku ali pa s spreminjanjem Slovanov v »serve« v srednjeveški Nemčiji od 9. stoletja dalje, v nobenem primeru pa ni to zvezano s kako posebno slovansko družbeno strukturo pred uvajanjem nemškega zemljiškega gošpstva med njimi.⁴³ Vprašanje tako imenovanih »rodovnih« potez v organizaciji hrvatskega in srbskega plemstva se pojavlja v Evropi na mnogo širšem prostoru in jim zato ni mogoče iskati kake posebne hrvatske in srbske rešitve.⁴⁴ Izenačevanje kosezov s Hrvati v Vzhodnih Alpah se je izkazalo za napačno, po mojem trdnem prepričanju, ki ga opiram na uporabo imena »Hrvat« v širšem smislu v raznih virih za hrvatsko zgodovino — prim. n. pr. podatke Konstantina Porfirogeneta ali izraze episcopus Chroatorum, dux Chroatorum (Chrvatorum) itd.⁴⁵ — pa velja prav to tudi za izenačevanje Hrvatov s hrvatskim plemstvom, ki ga na podlagi enega dela poznejše terminologije (o dvanajstih plemenih »plemenitih Hrvatov«)⁴⁶ ni dokazoval le Hauptmann, marveč dopuščal tudi Šišić.⁴⁷ Kot nedvomni pozitivni rezultat te smeri pri reševanju vprašanja postanka hrvatskega fevdalizma pa vendar ostajajo trdni dokazi o obstoju hrvatskega plemstva in razredne diferenciacije pri naših narodih v tem času, pa tudi doslej najbolj skrbne, čeprav enostranske in ne povsem zadovoljive analize stvarne vsebine posameznih družbenih terminov v naših virih za to dobo.⁴⁸

Baradova teorija o postanku razredne družbe pri Hrvatih, kakor jo je razložil v svojih zadnjih dveh delih,⁴⁹ predstavlja v nekem smislu prehod k tretji skupini različnih teorij o postanku fevdalizma pri naših narodih, se pravi k teorijam, ki so reševale to vprašanje s pomočjo močnejšega ali slabšega vpliva iz tujine kot z vodilnim ali celo z izključnim faktorjem. Po Baradovih tezah naj bi bili pravi stvarnik tiste družbene

⁴³ Prim. precej zmedeni pregled v tem smislu v *Hermann Braumüller*, *Geschichte Kärntens*, 1949, str. 41—53; nasprotno je *Ernst Klebel*, *Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich*, *Carinthia I* 150, 1960, str. 663—671, pred smrtjo svoje stare trditve vsaj znatno omejil.

⁴⁵ Za *J. Peiskerja* glej njegovo lastno sintezo v *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*, 1905; *Ljudmil Hauptmann* navaja sam svoja starejša dela v zadnji obrambi teh stališč v *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (prim. oceno *B. Grafenauer*, *Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod*, *Naša sodobnost III*, 1955, str. 1125—1146, in pregled stanja problematike Hrvati u Karantaciji, *HZ XI-XII*, 1958—1959, str. 207—231).

⁴⁶ Gl. za primer *Dragoslav Janković*, *Istorija država i prava naroda FNRJ I*, 1950, str. 18 (v 4. izd., 1957, je to stališče opuščeno).

⁴⁷ *Franjo Rački*, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i sprsku povijest srednjega vijeka*, *Književnik I*, 1864, str. 36—71, in *Bijela Hrvatska i Bijela Srbija*, *Rad JAZU* 59, 1880, str. 141—189; *Vatroslav Jagić*, *Jedno poglavlje iz istorije južnoslavjanskih jezika*, v *Izabrani kraći spisi*, 1948, str. 286—317; *K. Jireček*, *Geschichte der Serben I*, 1911, str. 107—109.

⁴⁸ Gl. o tem *Bogo Grafenauer*, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljavanju Hrvata*, *HZ V*, 1952, str. 1—56, ter *G. Ostrogorski*, *Istorija Vizantije*, 1959, str. 119—121. V jugoslovanski historiografiji še vedno

strukture na Hrvatskem, kakršna je obstajala vse do vlade kralja Zvonimira, prevladovala pa do začetka ogrsko-hrvatske državne skupnosti, Obri, ki naj bi dvignili menda antske Hrvate za vladajoči sloj v Dalmatinskem primorju, medtem ko računa pri nadaljnjem razvoju na bizantinski vpliv pri osvoboditvi Hrvatov izpod obrske oblasti, od konca 11. stoletja naprej pa z odločilnim ogrskim vplivom.⁵⁰ Vendar pa so opre te teze, kolikor gre za antsko-hrvatsko in obrsko-hrvatsko razmerje, na napačno uporabo in prevajanje virov, kakor je bilo po pravici ugotovljeno v *Byzantinische Zeitschrift* 1953,⁵¹ medtem ko se opira njegova celotna konstrukcija sužnjeposessniške družbe na Hrvatskem — prekrite z družbeno splošno nediferenciranimi Hrvati — z ene strani na nerazčiščeno vsebino izraza *servus* in na obseg kraljevske posesti (*territorium regale*) v vsega eni četrtini ene same županije (in to v neposredni okolici Splita, ki so jo morda Hrvati dokončno osvojili šele v začetku 9. stoletja), ki ga je posplošil pisec — ne da bi kakor koli dokazoval opravičenost svojega sklepanja — na vse ozemlje hrvatske države, z druge strani pa na posploševanje šele mnogo pozneje oprijemljivih odnosov v nekaterih vaških občinah (pri vinodolskih s precej izjemnimi razlagami; Poljica) na vso hrvatsko družbo.⁵² Dabinović se je pri reševanju vprašanja postanka hrvatskega fevdalizma oprl na Bizanc, od koder naj bi potekale »rodovne« organizacijske oblike pri hrvatskem plemstvu; te njegove trditve dovolj označuje že dejstvo, da je mogoče najti prav tiste pojave, za katere išče Dabinović edino mogočo razlago v določbah bizantinskega prava o stratiotih (*prothimesis* — pravica prvenstvenega nakupa po določenem ožjem krogu sorodstva), v viškem srednjem veku tudi pri poljskih vitezih (*milites*), do katerih bizantinsko pravo seveda ni moglo segati s svojimi vplivi.⁵³

Podobne vrednosti so teorije, da naj bi nastala slovenska Karantanija kot langobardska vazalna kneževina ali pa naj bi se ob njenem nastanku vsaj odločilno uveljavil vpliv langobardskih (ali celo gotskih) institucij, ter da naj bi prešla takoj po sredi 8. stoletja v neposredno področje posebnega bavarskega razvoja.⁵⁴ Te teorije so se pojavile v okviru nacistične

prevladuje — brez nove argumentacije, pač po vzgledu Stanojevića, Čorovića, Šišića i. dr. — odklonilno stališče (n. pr. Dinić, Janković i. dr.).

⁵⁰ Gl. op. 38 in komunikacija na XII. bizantološkem kongresu v Ohridu.

⁵¹ Gl. op. 11 ter B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950, str. 91—123.

⁵² N. Klaić, HZ XI-XII, 1958-59, str. 144—148 (opredelitev pojma »pleme«), in HZ IX, 1956, str. 209—220 (ocena Hauptmannovega Praplemstva); B. Grafenauer, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 221 (op. 61) in 226—229 (z navedbo literature).

⁵³ B. Grafenauer, Sklabarhontes = »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«?, ZČ IX, 1955, str. 202—219.

⁵⁴ Verlinden, L'origine de slavus = esclave, Bulletin Du Cange 17, 1942, str. 97—128; F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterlande von Thessalonike im 10. Jhdt., 1952, str. 19—26; A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péleponnese et en Bithynie et sur l'emploi de »slave« comme appellation, Byzantion 22, 1952, str. 337—339.

⁵⁵ B. Grafenauer, HZ V, 1952, str. 52—53, sedaj k tam navedeni literaturi še odlično kritično delo Jan Adamus, Polska teorija rodowa, 1958.

⁵⁶ Vizantiski izvori II (B. Ferjančić), str. 34: o meji »Hrvatov« z Zahumljem; Ljubo Karaman, Živa starina, 1943, str. 48—49; doslej, žal, še vedno ni analize dokumentarnega gradiva v Smičiklasovem kodeksu o pomenu raznih

»dvorne« historiografije, vzdržujejo pa se v nemški historiografiji kljub temu, da so bili njihovi argumenti že nekajkrat povsem jasno zavrženi, včasih tudi še danes.⁵⁵ Vsaj v eni obliki so se izrazile te teze tudi v slovenskem zgodovinoписju, ko so nekateri pisci v prečenjavanju nemškega vpliva enacili uvedbo vrhovne frankovske oblasti in uvajanje krščanstva že s prvo obliko germanizacije domačega vladajočega sloja. Vseh teh teorij enostavno ni mogoče spraviti v sklad s podatki virov, prav tako kakor tudi ne teze, da pomeni začetek nastajanja fevdalne družbe v Vzhodnih Alpah šele uvedba frankovske nadoblasti ali celo šele zamenjava domačih karantanskih knezov z bavarskimi grofi (ki jo postavljajo včasih v nasprotju z viri že v l. 772) in da se ni razvijal v isto smer že tudi domači slovanski razvoj v pokrajinah alpskih Slovanov.⁵⁶ V zgodovinoписju o srbski in makedonski zgodovini se ta smer reševanja postanka fevdalizma v glavnem ni uveljavljala.

Poleg teh več ali manj enosmernih teorij obstoje v dosedanjem zgodovinoписju tudi še drugačni načini reševanja tega vprašanja. Nekateri zgodovinarji so se zadovoljevali predvsem z neposrednim ugotavljanjem podatkov, vsebovanih v virih (n. pr. Rački o razvoju pri Hrvatih, Jireček, Novaković in Radojčić o razvoju pri Srbih, M. Kos o razvoju pri Slovenih),⁵⁷ ne da bi šli do konca v poskusu jasno sistemizirati in povsem razložiti te podatke; vendar pa pomenijo v dosedanjem zgodovinoписju prav dela te vrste poglavitno trdno podlago pri reševanju celotnega vprašanja. Drugo skupino dosedanjih del pa predstavljajo tista, katerih pisci zavzemajo kritično stališče do raznih teorij in opozarjajo na druge možne povezave, ki doslej ugotovljenim dejstvom in splošnim dognanjem o postanku fevdalne družbe bolj ustrezajo, vendar pa se včasih premalo spuščajo v analizo posameznih elementov tega razvoja, potrebno za resnično utrditev teh povezav.⁵⁸ Seveda pa je resnica, ki se je pokazala tudi pri preiskavah

oblik tovrstnega imena, a po mojih izpiskih pomen, na katerega se opira Šišić (Priručnik izvora hrvatske historije I, 1914, str. 485—496), ni edini.

⁴⁶ N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 92—94.

⁴⁷ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, str. 659—660.

⁴⁸ V tem pogledu je treba poudariti posebej zbiralno del Vj. Klaića in analize Lj. Hauptmanna; napredek od teh analiz pomenijo šele razprave N. Klaićeve.

⁴⁹ Miho Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam in Hrvatska diaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta III. ser., 2, 1952, str. 7—17.

⁵⁰ M. Barada, Starohrvatska prosvjeta III, 2, 1952, str. 14.

⁵¹ Gl. tudi oc. B. Grafenauer, HZ VI, 1953, str. 71—83.

⁵² N. Klaić, ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 245—246, in HZ XI—XII, 1958—1959, str. 123—139, HZ X, 1957, str. 188—196.

⁵³ Antun Dabinić, Hrvatsko državno pravo u davnini, 1937 (ponatis iz Mjesečnika), in Državnopravni odnos Hrvata prema Istočnom carstvu, Rad HAZU 270, 1941.

⁵⁴ Gl. pregled del te vrste v B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, izd. SAZU 1952, str. 46—60.

⁵⁵ G. Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas, str. 134—135; gl. op. 34.

⁵⁶ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 478—542; gl. tudi Ernst Klebel, Entstehen und Entwicklung der Grundherrschaft in Kärnten, Bericht über den IV. österr. Historikertag in Klagenfurt, 1957, str. 30—33, in Carinthia I 150, 1960, str. 663—692.

iz zadnjih let, da je mogoče opraviti to analizo le v okviru novih podrobnih in zelo kritičnih monografij in razprav o posameznih ključnih vprašanjih.⁵⁹

Temeljno vprašanje pri vsem tem delu so seveda viri, edina pot, ki je odprta zgodovinarju do spoznanja o preteklih dogodkih. Prav tu pa so, žal, postavljene meje preiskave o postanku fevdalne družbe pri naših narodih precej ozko. Predvsem moram podčrtati, da razpolagamo v tem pogledu s podatki neposrednih virov (preostankov) šele sorazmerno kasno, pa še to skoraj izključno za obrobne pokrajine (za slovenske pokrajine, primorske predele in za Makedonijo). Že Zeta in Raška sta v tem pogledu mnogo siromašnejši, medtem ko za Slavonijo, Bosno in Liko v tem obdobju preprosto ni niti enega vira s konkretnimi ustreznimi podatki. Celo glede vprašanj zunanjega razvoja teh pokrajin, ki so bila za srednjeveške kroniste brez dvoma mnogo bolj zanimiva, se opirajo zgodovinarji v mnogih pogledih — morda tudi preveč — na bolj ali manj negotove kombinacije, ki jih kljub velikemu naporu ni bilo mogoče trdneje dokazati (prim. n. pr. vprašanje razmerja Bosne do Hrvatske in Srbije, razmerje Slavonije do Hrvatske in Ogrske ipd.).⁶⁰

Sorazmerno najbolj ugoden je glede virov položaj pri slovenski zgodovini, čeprav so tudi tu precej obsežne praznine. Uveljavljenje frankovske vrhovne oblasti sredi oziroma konec 8. stoletja ter uvedba frankovske grofijske organizacije v tretjem desetletju 9. stoletja sta zvezani z nastankom in ohranitvijo več sto listin iz končnega obdobja oblikovanja fevdalne družbe; objekti teh listin se postopno širijo od zahodnih in severnih slovenskih pokrajin proti vzhodu in jugu, dokler niso zajele od konca 10. stoletja naprej vseh slovenskih predelov.⁶¹ Čeprav se nanašajo na razmere v frankovski dobi in v prvih stoletjih oblasti nemške države, vendar v marsičem odpirajo pogled tudi na starejši, domači razvoj. Zgodovino pisnih virov za to razdobje je razmeroma malo, večinoma so jih pisali tujci in je pri njih treba računati večkrat tudi z raznimi tendencami, toda nanašajo se pretežno na starejše obdobje (do 9. stoletja). Delno osvetljuje slovenske razmere tudi zakonodaja (n. pr. rižanski placit, karolinški kapitularji, Zakon sudni ljudem).⁶² Posebni slovenski razvoj pa je zapustil nekatere

⁵⁷ Gl. navedbo literature v delih, omenjenih v op. 14.

⁵⁸ To velja zlasti za sintetična dela, ki so seveda nujna, pa vendar ne dopuščajo podrobnejših obravnav (Zgodovina Jugoslavije I, za pravno zgodovino Jankovičevi učbeniki, za gospodarsko zgodovino poskusa N. Vuča in M. Mirkovića idr.).

⁵⁹ Prim. potrebo popolne revizije temeljnih vprašanj hrvatske zgodovine do konca XII. stoletja, ki je postala neizogibna spričo novih ugotovitev o formaciji »dvanajstih plemen plemenitih Hrvatov« (op. 1).

⁶⁰ Prim. Šišićeva izvajanja o obsegu hrvatske države, Povijest, str. 529—530, ki se opirajo izključno na posredno in negotovo dokazovanje.

⁶¹ Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I—III, 1902—1911.

⁶² Za veljavo kapitularjev prim. Ivan Grafenauer, Karolinška kateheza ter izvor brižinskih spomenikov, Razprave ZD v Ljubljani, 1936, in B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, str. 41—42; za »Zakon sudni ljudem« H. F. Schmid, La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria nel più antico codice slavo, Atti del congresso internazionale del diritto romano e di storia del diritto, Verona, 1948, I, 1951, ki je vztrajal pri teh ugotovitvah tudi na bizantološkem kongresu v Ohridu 1961.

izjemne ostanke stare slovenske družbene ureditve še globoko v razdobje zrele fevdalne družbe (obred ustoličevanja koroških vojvod, kosezi, župani, nekatere poteze v organizaciji vaške skupnosti).⁶⁵ V zadnjem času je omogočilo proučevanje teh preostankov precej pomembne rezultate glede notranje ureditve Karantanije in drugih slovenskih pokrajin pred začetkom frankovske vrhovne oblasti, zlasti pa glede posebnih potez ob uvajanju frankovskega fevdalizma.⁶⁴

Pri Hrvatih je stvar že precej težja. Izročilo virov je precej manj zanesljivo (nobena listina ni ohranjena v originalu, a n. pr. od 30 vladarskih listin je 9 potvorjenih, štiri so sumljive, tri pa je osumil po en pisec).⁶⁵ Še bolj resno je dejstvo, na katero je pred kratkim znova po pravici opozoril O. Mandić,⁶⁶ da se nanašajo listine na zelo majhen del hrvatskega ozemlja, ki je imel v primeri s celotnim ozemljem hrvatske države gotovo v gospodarskem razvoju posebne poteze — na bližnjo okolico treh dalmatinskih in enega hrvatskega mesta (Splita, Zadra, Trogira in Biograda), na ta mesta sama ter na nekaj otokov; dodati je mogoče še to, da je velik del teh listin ozek tudi po svoji vsebini (darovnice cerkvenim ustanovam, ohranjene v veliki meri v kartularnih zapiskih, pri katerih je treba — sodeč po skušnjah drugod v zgodnjem srednjem veku — velike previdnosti glede pristnosti, kajti korist cerkvenih institucij je falzifikatorje marsikdaj osvobajala siceršnjih moralnih zadržkov).⁶⁷ Celo Rački je bil marsikdaj brez dvoma prehitel pri posploševanju podatkov teh listin na ozemlje celotne hrvatske države.⁶⁸ Zgodovinopisni viri so sicer bogatejši (zlasti Konstantin Porfirogenet ter Tomaž arhidiakon, za nekatere stvari tudi Barski rodoslov, v manjši meri pa frankovski in italški viri), toda tudi njihovi podatki se nanašajo skoraj izključno le na Dalmatinsko primorje, delno pa bolehajo tudi na različni tendenčni usmerjenosti in umetnih konstrukcijah o obdobjih, za katera pisci niso razpolagali s kakršnimikoli podatki. Razmeroma bogate podatke — res da ne v vseh pogledih zanesljive — vsebujejo tudi spisi splitskih sinod, zelo velikega pomena pa so razni pravni

⁶⁵ Danes prim. za ta vprašanja predvsem S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961, ki zajema ta vprašanja v najširšem okviru.

⁶⁴ B. Grafenauer, *Ustoličevanje*; Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba*.

⁶⁵ To je stanje 1954; odtlej je N. Klaić (glej tudi v tem zvezku ZČ, str. 96 sl.) večkrat opozorila na potrebo kritične revizije vsega gradiva, V. Novak pa izdal Zadarski kartular samostana svete Marije, izd. JAZU, 1959, vendar je kritična revizija gradiva v celoti, kakor jo je pred skoraj sto leti prvič zajel *Franjo Rački* (*Documenta*, MSHSM VII, 1877; *Rad JAZU* 45 in 48, 1878—1879), še vedno naloga prihodnjega dela.

⁶⁶ *Oleg Mandić*, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V, 1952, str. 229—230 (a brez razlikovanja med pristnim in potvorjenim ali sumljivim gradivom, v toliko je njegova statistika neuporabna!).

⁶⁷ Prav stoletja od IX. do XII. so klasična doba pogostih cerkvenih falzifikatov od Konstantinove darovnice in pseudoizidorjevih dekretalov dalje.

⁶⁸ Prim. šibko podlago v virih za njegovo teorijo o prevladovanju zadružne hiše kot poglavitne oblike kmečkega gospodarstva; gl. k temu kritične pripombe N. Klaić (tudi k sedanjemu obravnavanju tega vprašanja), *Godišnjak ID BH X*, 1959, str. 338—340, in splošnejšo kritiko J. Adamus, n. d., str. 214—236.

⁶⁹ Gl. oba pregleda N. Klaić novejšje literature o teh vprašanjih, navedena v op. 9.

spomeniki poznejšega časa (Vinodolski zakon, statuti raznih občin ipd.), v katerih so tudi relikti iz starejše dobe.⁶⁹

Pri Srbih se pojavljajo listine — razen Desine listine o Mljetu iz l. 1151, katerih podatkov pa nikakor ne moremo vzeti za pravilo na vsem ozemlju srbske države — šele proti koncu tega obdobja z Nemanjevo listino za Hilendar in znamenito listino Štefana Prvovenčanega samostanu Žiči, ki kažejo že povsem izoblikovano fevdalno družbo.⁷⁰ Toda tudi tu je vprašanje, koliko veljajo ti podatki za vse ozemlje srbske države in zlasti za vse skupine njenega prebivalstva (vprašanje nestalno naseljenih pastirskih skupin). Sicer pa so poleg nekaterih skopih napisov ohranjena le historiografska dela (zlasti bizantinska!), izmed katerih nudita Konstantin Porfirogenet in Banski rodoslov možnost za reševanje vsaj enega dela z razvojem fevdalne družbe zvezanih vprašanj.⁷¹ Vendar v teh virih žal ni niti enega podatka o temeljnem vprašanju — o razmerju kmeta do zemljiškega gospoda.

V neki meri na boljšem so v tem pogledu spet Makedonci, zlasti v dveh obdobjih: neposredno po naselitvi in v 11. stoletju, torej ob zaključku oblikovanja fevdalne družbe v Makedoniji. Za prvo stoletje svojega življenja v novi domovini imajo Makedonci imenitne podatke v spisu *Miracula s. Demetrii*, ki je resnično edinstven vir za zgodovino naših narodov po naselitvi.⁷² Za leta okrog 1100 predstavljajo prav tako edinstven vir polemična pisma ohridskega arhiepiskopa Teofilakta, ki dovoljujejo s svojimi podatki poleg tega tudi povezovanje razmer v Makedoniji z bizantinsko zakonodajo o agrarnih in davčnih zadevah.⁷³ Med tema dvema dobama so neposredni viri bolj redki — z izjemo listin cesarja Bazilija II. ohridski nadškofiji ter »Besede« Kozme Prezbiterija, ki opisujejo razmere v Bolgariji v 10. stoletju — kljub temu pa se da marsikaj sklepati iz fragmentarnih podatkov bizantinskih in drugih tujih kronistov.⁷⁴

Pomanjkanje virov zgodovinarjev seveda ne osvobaja od preučevanja in reševanja vprašanja, kako je nastala fevdalna družba (in država) v naši zgodovini, t. j. temeljnih vprašanj tudi naše zgodnj srednjeveške zgodovine, marveč opozarja le na izjemne težave pri reševanju teh vprašanj. Pri tem je najprej treba opozoriti, da z redkimi izjemami dosedanje pre-

⁶⁹ Aleksander Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, 1926, št. 10, 16; o Desini listini gl. zdaj Josip Vrana, *Isprave zahumskih vladara iz XI. i XII. st. o Babinu polju na otoku Mljetu*, HZ XIII, 1960, str. 155—166.

⁷¹ Najboljša analiza v tem pogledu je še danes Nikola Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku*, GSUD XV, 1935, 1—28.

⁷² Franjo Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, izd. SAN, 1953, in *Vizantinski izvori I*, 1955, str. 172—216, s tam navedeno literaturo; k temu še Bogo Grafenauer, *Kronološka vprašanja selitve južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii*, Zbornik filozofske fakultete II, Ljubljana 1955, str. 21—54; Orde Ivanovski, *Borbite na Makedonskote Sloveni za zavladovanje na gradot Solun vo VI—VII vek*, Glasnik na Instit. za nacion. istorija III/1, 1959, str. 237—269, nima bistvenih novih ugotovitev.

⁷³ Najnovejša monografija: V. Nikolaev, *Feodalni otnošenija v pokorenata ot Vizantii Bulgarija, ožrazeni v pismata na Teofilakt Ohridski, arhiepiskop Bulgarski*, Sofija 1951; gl. tudi G. G. Litavrin, *Učenija zapiski Instituta slavianovedenija XIV*, 1956, str. 227—250.

⁷⁴ Opozorilo na najvažnejše podatke te vrste gl. v *Zgodovina narodov Jugoslavije I*, 1953, str. 254—292.

učevanje še ni izkoristilo vseh možnosti, da bi izčrpalo, uredilo in uporabilo res vse podatke obstoječih virov. Namesto čisto preveč priljubljenega posploševanja nekaterih splošnih slovanskih potez ter konstruiranja teh potez po mnogo poznejših virih (pri čemer celo do danes niso izginili nezavedni vplivi Hankovih, že davno zavrženih potvorb!) — ta metoda je bila še do nedavnega mnogo preveč priljubljena v splošni slovanski historiografiji⁷⁵ — je treba nadaljevati in izpopolnjevati predvsem doseganje delo glede na čim bolj točno in konkretno analizo podatkov razpoložljivih virov samih. Le kot primere naj navedem z ene strani, koliko nove jasnosti je vnesla Lemerlejeva in zlasti Barišičeva analiza v tako zapleteno kronologijo spisa *Miracula s. Demetrii*⁷⁶ — kljub nekaterim korekturam, ki jih še potrebujejo njihovi zaključki⁷⁷ — in tako ustvarila temelj za njihovo širšo uporabo tudi glede družbenega razvoja; kako je analiza obreda ustoličevanja koroških vojvod in njegovih postopnih sprememb odprla povsem nove poglede na slovenski zgodnji srednji vek;⁷⁸ z druge strani pa, koliko nejasnosti v razpravljanju je povzročalo pomanjkanje konkretne analize položaja »servov« v hrvaškem zgodovinopisju.⁷⁹

Preučevanje virov pa se ne more ustaviti pri osamljenem študiju vprašanj v domačem krogu, marveč je treba uporabiti primerjalno zgodovinsko metodo, katere pomen že nekaj časa podčrtuje zlasti francosko zgodovinopisje.⁸⁰ Spet navajam le kot primere, da bomo mogli točno vedeti, o katerih konkretnih pojavih pri nas v resnici obveščajo akti različnih sinod, šele tedaj, ko bomo primerjali te akte z ostalimi sinodalnimi akti v istem času in izločili njihove skupne, splošne odredbe ter tako ugotovili posebne, naše; dalje, da ni mogoče rešiti vprašanja značaja in izvora naših znamenitih »občin« od Beneške Slovenije preko kvarnerskih občin do Poljic in Grblja ter njihovih »avtonomij« ločeno, t.j. za vsako posebej, marveč le s primerjalnim preiskovanjem teh znamenitih pojavov na meji južnoslovanskega in sredozemskega področja, katerih medsebojni vplivi se v vsakem od navedenih primerov križajo na poseben način;⁸¹ in spet ni mogoče »rodovnih« potez v organizaciji plemstva preučevati v vsakem primeru posebej in jih proglasiti preprosto za preostanke prvobitne družbe ter misliti, da je pojav tako že razrešen,⁸² marveč je mogoča resnična rešitev tega vprašanja le ob primerjalnem študiju tega pojava v vsej

⁷⁵ Prim. dokumentacijsko podlago dela *Karlo Kadlec*, Prvobitno slovensko pravo pre X. veka, 1924, ki je skoraj v celoti znatno mlajša od 10. stoletja.

⁷⁶ Gl. op. 72.

⁷⁷ V op. 72 je navedeno delo B. Grafenauerja, vendar Barišič v glavnem zaenkrat vztraja pri prejšnjih stališčih.

⁷⁸ B. Grafenauer, *Ustoličevanje*; prim. tudi razlike med prvo in drugo izdajo *M. Kosa* *Zgodovine Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, 1935 in 1955.

⁷⁹ Gl. drugo poglavje te razprave.

⁸⁰ Gl. zlasti glasilo »analistov«, *Annales d'histoire économique et sociale*, ki izhaja pod nekoliko razlikujočimi se naslovi od 1929 dalje.

⁸¹ Doslej je bilo — razen za kvarnerske občine (gl. pregled problematike pri N. Klaič, *ZČ XII—XIII*, 1959—1959, 242—254) — reševano to vprašanje le posamič brez postavitve skupne problematike.

⁸² Gl. op. 17.

⁸³ Gl. op. 44.

njegovi zgodovinski širini ali pri študiju konkretnega primera vsaj z upoštevanjem rezultatov takega primerjalnega študija.⁸³ Vrsto bi mogli še nadaljevati, na te tri primere pa sem se omejil prav zato, ker prav pri teh opazam v našem zgodovinoписju pogosto trdovratno vztrajanje pri zastarelih metodah celo pri zgodovinarjih in pravniki, ki to bistveno napako prekrivajo navidez s splošnimi stališči sociološkega zgodovinoписja.⁸⁴

Seveda pa je poleg take poglobljene analize že znanih virov treba iskati tudi nove vire. Pri tem moremo upati predvsem na nove arheološke najdbe, saj so se začela sistematična zgodnj srednjeveška arheološka raziskovanja v širšem merilu pravzaprav šele po osvoboditvi in so njihovi rezultati že danes pri vprašanjih gospodarskega in delno tudi družbenega razvoja za zgodovinoписje gotovo zelo pomembni.⁸⁵ Končno pa obstoje doslej v marsičem še ne izkoriščene možnosti prav gotovo tudi v raziskovanju poznejših institucij in njihovega postanka. Vsi vemo, kakšna vprašanja obstoje v tem pogledu n. pr. ob Vinodolskem zakonu ali ob vprašanju kosezov;⁸⁶ le ta pot pa je odprta zlasti za tiste predele, kjer virov iz starejše dobe sploh ni, n. pr. v Slavoniji, kjer pa struktura dajatev podložnikov v 13. stoletju in druga podobna dejstva morda vendarle odpirajo pot tudi k novim zaključkom glede starejše dobe.⁸⁷

Temelj pri nastanku in dozorevanju fevdalne družbe pri naših narodih predstavljajo trije elementi: slovanska družbena struktura, ko so se južni Slovani naseljevali v novi domovini; vpliv gospodarsko družbene strukture, ki so jo zatekli ob svojem prihodu na osvojenem področju, ter dejstva, da so slovanski priseljenci prekrili na tem ozemlju staroselce ter jih vsaj delno podvrgli, na dozorevanje družbenih razlik; vplivi iz širšega sosedstva na nadaljnji družbeni razvoj v različnih slovanskih pokrajinah.

Glede prvega med temi elementi ni mogoče opaziti kake bistvene razlike pri Slovanih, ki so do začetka 7. stoletja osvojili in naselili prostor od Vzhodnih Alp in Jadranskega morja do Črnega in Egejskega morja.⁸⁸

⁸⁴ Klasičen primer te vrste je razprava O. Mandića, »Pacta conventa« itd. v HZ XI—XII, 1958—1959, str. 165—206; njena podlaga je računanje različnih možnosti, ki ostanejo brez dokaza, dalje pravne in sociološke konstrukcije, ki spadajo prav tako le med nedokazane »možnosti« in ki ne morejo zamenjati podatkov virov, končno še falzifikat, s katerim pa dela avtor (ki sam prizna, da gre za potvorbo, le da datira njen postanek 150 let prezgodaj) kakor bi šlo za najbolj pristen vir! Namen pa je s »sociološko« (a nikakor zgodovinsko-sociološko!) metodo rešiti temelj *državnega prava*, ki so ga spoznali hrvatski plemiči kot takšnega ob začetku svojih borb za plemiške svoboščine na prelomu 17. in 18. stoletja!

⁸⁵ Bibliografijo arheoloških del gl. v letnikih Arheološkega vestnika od 1950 dalje; zanesljivega sintetičnega dela za jugoslovanske najdbe doslej še nimamo, J. Korošec, Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultura zgodnjega srednjega veka od 7. stoletja kot slovanskih, ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 75—109, pa opozarja na potrebo večje kritičnosti pri teh vprašanjih.

⁸⁶ Gl. pregled problematike pri B. Grafenauer, HZ XI—XII, 1958/59, 207—31.

⁸⁷ Vjekoslav Klaić, Marturina, Rad JAZU 157, 1904, str. 114—213, in Zgodovina narodov Jugoslavije I, 1953, str. 603—607.

⁸⁸ B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, str. 97—111.

Čeprav so v tem času Slovani glede na družbeno diferenciacijo prav gotovo zaostajali za zahodnimi germanskimi plemeni, so vendar brez dvoma prav v zvezi z boji proti Bizancu in z naseljevanjem v novi domovini v slovanski družbi hitro napredovali elementi razredne diferenciacije, po svojem bistvu nasprotni staremu rodovno-plemenskemu redu. Pojav ljudske skupščine in starešinskega sveta že sredi 6. stoletja ter dvig celotnih rodov, ne pa le posameznikov kot starešin ali plemenskih poglavarjev (primer Mezamerja in Kelagasta v drugi polovici 6. stoletja) prav gotovo ne pričajo o trdnosti, marveč o krušenju značilnih plemenskih organov, ki so jih začele nadomeščati širše institucije, bolj oddaljene od navadnih članov plemena. Še pomembnejši je pojav suženjstva, ki je izšlo iz ujetništva tujcev, zajetih ob bojnih pohodih. Sicer res priča Pseudo-Mavrikijevo sporočilo (konec 6. stoletja) — da je glavni namen odvajanja ljudi v ujetništvo pridobitev odkupnine, sicer pa da traja ujetništvo le nekaj časa, po katerem postanejo bivši ujetniki enakopravni člani slovanskih plemen —, da gre še za rano stopnjo družbene diferenciacije. Da pa ti začetki niso nepomembni, dokazujejo poročila o velikem številu ujetnikov ob vslih večjih pohodih na Balkanski polotok, zlasti pa poročilo, da so Obri ob svojem pohodu proti Slovanom l. 578 samo v Vlaški osvobodili iz slovanskega ujetništva okrog 10.000 ujetih Bizantincev. O družbeni diferenciaciji med Slovani pričajo prav tako tudi poročila o zbiranju naplenjenega bogastva.⁸⁹

Temelj za to diferenciacijo ne more biti plemenski red, s katerim so ti novi pojavi v bistvenem notranjem nasprotju. Za njo je najpomembnejša vsekakor za to obdobje značilna reorganizacija družbe in plemenskih enot na vojaški podlagi. Razlike v ugledu in različen delež pri vojnem plenu so zvezani z vojaškimi sposobnostmi in z mestom posameznika v vojaški organizaciji, brez katere veliki bojni pohodi ne bi bili mogoči. Nad plemensko povprečje se ne dvigajo le posamezniki, marveč celi rodovi. Medtem ko je bila sprva izvolitev za starešino bolj ali manj le rezultat osebnega ugleda izbranega, postane položaj starešine z napredovanjem družbenih razlik med člani plemena vse bolj le naravni dodatek že obstoječega višjega družbenega položaja. Rodovi in plemena kot celote so prišli na ta način postopno pod vodstvo prav tistih plemenskih članov, ki so se izdvojili iz plemenskega reda in se osvobodili njegovih okvirov. Temelj plemenskih zvez je tudi pri Slovanih — kakor drugje — medsebojno povezovanje prav teh družbenih elementov, ki so se izločili iz navadne plemenske skupnosti in se dvignili nad njo, zato da bi se mogli podpirati med seboj proti odporu, ki se je pojavljal v plemenih proti temu novemu položaju.

Smer razvoja v tem smislu je sicer kljub redkim razpoložljivim podatkom precej jasna, vendar pa je težko reči, do katere stopnje je dozorel ta razvoj že pred slovansko naselitvijo v novih pokrajinah. Zdi se, da kažejo nekateri podatki, da je prišlo do odločilnega preloma šele v obdobju samega naseljevanja na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah.

⁸⁹ B. Grafenauer, n. n. m., str. 51; Vizantinski izvori I, 1955: poročila o napadih, o Pseudomavrikiju pos. str. 127—141.

⁹⁰ Vizantinski izvori I, str. 25.

Prokopijevo poročilo o usodi lažnega Hilbudija kaže, da sredi 6. stoletja notranje razlike med Slovani še niso toliko napredovale, da bi mogel postati suženj član domačega plemena (ta položaj je torej mogel izvirati le iz vojnega ujetništva).⁹¹ Prav tako kažejo na začetno stopnjo notranje diferenciacije nestalne plemenske zveze v boju proti Bizancu v 6. stoletju, utemeljene očitno bolj s potrebami vojne proti sovražniku, kakor z notranjimi družbenimi razlikami, ki bi živele neodvisno od potreb občasnih vojnih pohodov, prav tako pa tudi način povezave slovanskih plemen z Obri in celo po naselitvi v novi domovini sprejemanje staroselskih sestavnih delov kot enakopravnih članov v slovanske etnične skupnosti.⁹¹

O drugem elementu doslej ne vemo dovolj, ker so zgodovinarji bolj obravnavali tiste spremembe, ki jih je uvedel pri nas Rim v svojem najvišjem vzponu, zanemarjali pa so posledice postopnega razkroja antične družbe in gospodarskega zloma od 3. stoletja naprej na naših tleh.⁹² Zelo malo ali nič ne vemo doslej o konkretnih spremembah v pozni antiki in zlasti o posledicah barbarskih vdorov od 4. do 6. stoletja, ki so bile toliko bolj katastrofalne, ker je prehajalo težišče gospodarskega življenja v provincah na nezavarovano podeželje. V kolikšni meri in katere pokrajine so zaradi teh neustavljajočih vdorov in plenitev — med katere je treba prišteti seveda tudi slovanske! — opustele; v kolikšni meri je prehajalo podeželsko prebivalstvo od poljedelstva k živinoreji (prim. način življenja pri poznejših balkanskih Romanih, Vlahih!); kako se gospodarska dejavnost mest preusmeri v poljedelstvo (prim. podatke o Singidunu, Solunu in o istrskih mestih); v kolikšni meri oživljajo v hribovitih zatišjih predelih ob tem gospodarskem razkroju na ekstenzivno polnomadsko življenje oprte stare oblike plemenske ureditve; v koliko nekatere med temi oblikami niti v dobi klasične antike niso izginile; kje in v kolikšni meri navezuje zgodnj srednjeveški razvoj na antične nastavke? Vse to so izredno pomembna, temeljna vprašanja, na katera doslej še ni odgovora, na katera pa bo mogoče odgovoriti ali vsaj odgovarjati le s pomočjo novega preučevanja virov, pa tudi novih arheoloških najdb.

Bolj trdni so že danes v tem pogledu podatki le v nekaterih osamljenih primerih, n. pr. glede vpliva Soluna in dalmatinskih mest na njihovo okolico, o položaju v Istri, zlasti na njenem zahodu, sicer pa se omejuje vse le na nekatere posamezne sklepe iz raznih poznejših institucij (tako n. pr. iz izraza »krščenica« za deklo pri Slovencih na pomembno razširjenje suženjstva po naselitvi, ko so bili slovanski gospodarji pogani, zaslužnjeni staroselci pa kristjani).⁹³

Na velik pomen tretjega elementa obozarja že prej navedeni pregled tipov fevdalne družbe pri različnih naših narodih v dobi zrelega fevdalizma; zato tudi ni potrebno te strani postanka fevdalne družbe pri nas

⁹¹ R. Grafenauer, ZČ IV, 1950, str. 111—123.

⁹² Prim. C. Müller, Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria, Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 38, str. 105—133, ki uporablja predvsem podatke iz klasične antike; pa tudi B. Saria, Die Christianisierung des Donauraumes, Südosteuropa I, 1959, Völker und Kulturen Südosteuropas, str. 17—31, ter G. Stadtmüller, n. d., 18—74, skoraj nimajo konkretnih podatkov te vrste.

⁹³ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 470.

še posebej poudarjati. Ta pregled je pokazal tudi precej velike razlike v medsebojnem prepletanju vseh treh navedenih temeljnih elementov med seboj. Prav to prepletanje različnih elementov opozarja tudi na previdnost pri izločanju »domačega«, »slovanskega« elementa razvoja, kajti celotni novi splet vseh treh sestavnih delov je kot celota vsekakor tudi nova domača resničnost. Omenjeno razlikovanje prihaja v poštev le tedaj, če je bil tuji vpliv tako močan, da je prišlo v dotedanjem razvoju do popolnega preloma. Takšen razvoj pa srečamo v zgodovini naših narodov le pri Slovencih in — v nekoliko manjši meri — pri makedonskih Slovanih. V obeh primerih so se nosilci tujega vpliva zavedali tudi razlik med svojim sistemom in dotedanjim položajem. Vprav v teh dveh primerih je zvezan omenjeni preloin tudi z velikimi spremembami glede etnične sestave vladajočega družbenega razreda, kar je imelo v poznejšem razvoju še mnoge in še pomembnejše posledice. V vseh drugih primerih pa gre le za vpliv na spremembo glede položaja domačih družbenih slojev, ki jih ni določal le tuji vpliv (in njegovi nosilci), marveč prav tako že dotedanji položaj domačega fevdalnega razreda.

II. Vprašanje »servov« in nastanka »podložništva« pri jugoslovanskih narodih do začetka 13. stoletja⁹⁴

1. Vprašanje terminologije virov in prevajanja izrazov v virih

Za vsak jasen prikaz družbenega reda in razvoja v kateremkoli zgodovinskem obdobju je neizogiben pogoj jasnost in konkretnost uporabljenih izrazov, t. j. jasnost in konkretnost v opredeljevanju njihove vsebine. Prav nič se ne doseže samo z dobesednim prevodom virov, napisanih v tujem jeziku, brez ugotovitve vsebine v viru oziroma v prevodu uporabljenih besed. Kako nejasne predstave o preteklosti more zbuditi takšen način dela pri nezgodovinarju ali pri študentu, ko je sodil celo eden med našimi najvidnejšimi medievisti, da more opreti le na prevod latinskega izraza »servus« v Supetarskem kartularju v hrvatskega »roba«, ki ga dokazuje poleg tega še z analizo določb o sužnjih v statutih dalmatinskih mest ne da bi ob tem analiziral konkretno vsebino izraza servus v *podeželskem poljedelskem* gospodarstvu na Hrvatskem v 11. stoletju, daljnosežno teorijo o upiranju sužnjev kot družbenem ozadju in temelju nasprotij med glagoljaši in latinaši, »narodno« in cerkveno »reformistično stranko« (seveda je tudi ta terminologija v 11. stoletju neopravičen modernizem), domnevne nasilne smrti kralja Zvonimira ipd.⁹⁵ Ne da bi se za zdaj spuščali v samo bistvo pravilnosti ali nepravilnosti rezultata, moramo reči vendar za sam način takšnega postopka, da se v bistvu v ničemer ne razlikuje od Mommsenovega načina približevanja rimske zgodovine bralcem 19. stoletja z imenovanjem rimskih konzulov za »mestne župane« ali »generale«, ki se pa večkrat srečuje. V obeh primerih je namreč podlaga za predstavo o preteklosti le beseda kot takšna in povprečna predstava, ki

⁹⁴ Poročili o referatu (Zagreb, 25. XI. 1955) gl. v Istoriski glasnik 1955, št. 3—4, str. 221 (D. Janković) in ZČ IX, 1955 (B. Grafenauer).

⁹⁵ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, izd. JAZU 1952, str. 37, 81.

jo ima bravec v današnjem času o njej (torej tipično vnašanje sodobnih pojmov v preteklost!), ne pa določitev konkretne vsebine izraza vira v času, ko je takšen vir nastal. Vprav v marksistični historiografiji, ki gleda bistvo vsega zgodovinskega razvoja v gospodarski in družbeni podlagi, more takšen postopek povzročiti mnogo težje pogoške in bolj problematične teorije kakor pri raznih starejših ali pri zgolj pozitivističnem načinu pisanja zgodovine, zato pa so ga res prav s te strani tudi najostreje obsojali. V zgodnjem srednjem veku preži pri zgodovini naših narodov taka nevarnost na zgodovinarja kar z dveh strani.

Latinski jezik, v katerem so pisani viri, je jezik antike. Antična sužnjeposestniška družba je dala njegovim besedam njihov prvotni pomen, ki pa je poleg tega povprečnemu današnjemu inteligentu tudi najbolj znan. Toda v fevdalni družbi je stara terminologija zamenjala svojo vsebino. Domači izrazi, ki jih v pisanih virih nadomeščajo tuje besede, nam niso znani. Ko pa danes prevajamo te izraze v naš jezik, uporabljamo pri tem — pod vplivom našega znanja klasičnega latinskega jezika in borbe mlade liberalne buržoazije proti preživelemu fevdalizmu oziroma njegovim ostankom v 18. in 19. stoletju, ki je uvedla to prakso — pogosto izraze, ki bolj ustrezajo sužnjeposestniški kakor fevdalni družbeni ureditvi.⁹⁶

Prav izraz »servus« moremo zelo lepo uporabiti kot ponazorilo, kako so latinske besede v fevdalni dobi menjavale svojo vsebino. Po klasičnem rimskem pravu servus ni bil subjekt, ampak samo objekt prava. Ni mogel imeti premoženja niti pravice do kakršnihkoli terjatev; vse, kar je pridobival, je pripadalo ipso jure njegovemu gospodarju. V fizičnem pogledu je sicer lahko do drugih ljudi v razmerju očeta, brata, moža itd., vendar velja to v pravnem pogledu prav toliko kolikor pri živalih. Gospodar more narediti z njim — kakor z vsemi drugimi svojimi stvarmi — karkoli hoče: lahko ga proda ali celo ubije. To ni pravni položaj, ki bi imel svoj vzrok v tem, da ima suženj svojega gospodarja, marveč ima suženj svojega gospodarja prav zaradi svoje nesvobode; kakor ostanejo živali to, kar so, tudi če nimajo gospodarja, obstoje za rimsko pravo tudi servi sine domino.⁹⁷ V resničnem življenju seveda položaj antičnih sužnjev ni bil vselej tako slab, kakor se zdi po tem pravnem stanju. Vendar pa dokazuje Tacitovo poudarjanje drugačnega položaja sužnjev pri Germanih — pa tudi podatki o sužnjih pri drugih klasičnih pislih (n. pr. pri Katonu Starejšem v spisu *De agricultura* itd.)⁹⁸ — da so delali sužnji v klasični rimski družbeni ureditvi predvsem na gospodarjevem posestvu ali v hiši, ne pa kot samostojni nesvobodni poljedelci na posebej oddeljenem kosu zemljišča: »Ceterum servi non in nostrum morem, discriptis per familiam ministeriis, utuntur: suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus aut pecoris aut vestis ut colono iniungit... Ver-

⁹⁶ Prim. obravnavanje nemške kmečke vojske pri W. Zimmermann, *Geschichte des großen Bauernkrieges*, 1840, ki je značilno za takšno razumevanje virov.

⁹⁷ Karl Czychlarz, *Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes*, 1924, str. 65.

⁹⁸ M. Porci Catonis *De agricultura liber*, ed. Teubner, 1895, str. 11—13.

berare servum ac vinculis et opere coërcere rarum.«⁹⁹ V poznoantični dobi je sicer prišlo do zavarovanja fizične osebe sužnja, kajti gospodar ga brez dovoljenja oblasti ni mogel več ubiti, ne pa do spremembe njegovega položaja kot zgolj objekta prava.¹⁰⁰

Že Tacitovo primerjanje položaja sužnjev v rimski družbi in pri Germanih opozarja v tem pogledu na razlike. Še pomembnejša pa je pri tem nekaj stoletij mlajša znana izjava Salviana o begu celo svobodnih Romanov v Galiji k barbarom: »Itaque passim ad... barbaros migrant, et comigrasse non paenitet; malunt enim sub specie captivitatis vivere liberi quam sub specie libertatis esse captivi.«¹⁰¹ Pri Prisku srečamo podobno primerjavo celo med bizantinskimi in hunskimi razmerami v ustih nekdanjega grškega trgovca iz Viminacija, ki je padel v hunsko ujetništvo in se sam s svojim plenom ob vojnih pohodih na hunski strani odkupil iz suženjstva.¹⁰²

Res se položaj ljudi z imenom »servi« v karolinški dobi v nekaterih pogledih bistveno razlikuje od položaja rimskih sužnjev. Tudi tu obstoji ožji sloj »servov« (večkrat imenovanih servi dominicales ali servi cotidiani), katerih manjši del dela izključno na dominikalni posesti svojega gospodarja in ki se ne morejo poročiti brez njegovega dovoljenja, ki jih more njihov gospodar prodati ali darovati, kaznovati in podobno. Toda kolikor z gospodarjevim dovoljenjem ustanove družino, ima njihovo razmerje do družine prav tisti pomen kakor pri svobodnih ljudeh (le če sta mož in žena last različnih gospodarjev, se ob poroki določi, koliko otrok in kateri pripadejo — ko dorastejo toliko, da se bodo lahko ločili od staršev — vsakemu od obeh gospodarjev); glede smrtne kazni je bilo tudi zanje pristojno le javno grofovsko sodišče; predvsem pa imajo vsaj v nekaterih pogledih tudi nekatere pravice: res so dolžni biti pokorni svojemu gospodarju, toda tudi gospodar jim je dolžan nuditi zaščito, do katere imajo pravico. Celo iz javnopravnih obveznosti niso povsem izključeni, saj so morali tudi oni prisesti Karlu Velikemu »prisego zvestobe« (sermo fidelitatis).¹⁰³ Sicer pa so živeli servi v karolinški dobi večji del že kot servi casati, t. j. kot kmetje s posebnim dodeljenim zemljiščem, čeprav so morali del svojega časa porabiti tudi za delo na dominikalni posesti svojega gospoda v obliki tlake.¹⁰⁴ Poleg tega svojega posebnega pomena pa ima izraz servi v virih karolinške dobe tudi širši pomen, ki pokriva vse različne vrste podložnega, kmečkega prebivalstva. To se izraža najbolj jasno v odgovoru Karla Velikega na vprašanje enega izmed njegovih poslancev (missi regii), komu naj pripadejo otroci iz zakona med »servom« in »colono«, očetu ali materi: »Considera enim, si proprius servus tuus alterius propriam ancillam sibi sociaverit, aut alterius servus proprius tuam propriam ancillam uxorem acceperit, ad quem ex vobis eorum pro-

⁹⁹ Tacitus, *Germania* XXV.

¹⁰⁰ K. Czyhlarz, n. d., str. 65.

¹⁰¹ Salvianus, *Libri VIII de gubernatione Dei*, VII c. 6.

¹⁰² Vizatinski izvori I, str. 16.

¹⁰³ L. Halphen, *Charlemagne et l'Empire Carolingien*, 1949, str. 163—165, ter Boretius, *Capitularia I*, 1883, str. 92—93.

¹⁰⁴ Gl. spodaj, str. 60 sl.

creatio pertinere debeat, et taliter de istis fac; quia non est amplius nisi liber et servus.¹⁰⁵

Marc Bloch je zelo lepo pokazal v svoji preiskavi, kako se je izoblikoval izraz »serf de la glebe«,¹⁰⁶ da se je od okrog 1100 v srednjeveški latinščini tretjič spremenila vsebina izraza servus in kako se je novi pomen uveljavljal prav pod vplivom tistega dela poljedelcev-servov, ki so sedeli na svojih posebnih kmetijah in se vse bolj povezovali z njimi. Privezanost na grudo, brez katere tudi gospodar ne more več prodati svojega »serva«, postaja vse bolj značilna poteza podložništva. Ko je sestavljal v 11. stoletju Irnerius, eden izmed velikih srednjeveških glosatorjev Justinijanovih *D'gesta*, pripombe k poglavju *De statu hominum*, v katerem se delijo ljudje le v dve kategoriji, »liberi« in »servi«, je čutil razliko med antičnim »servom« in »servom« svojega časa ter dodal v glosi, da »conditio non est ea qua quis alieno subicitur, sed glebae servus intelligitur, non principaliter personae«. Uporabil je iste besede, s katerimi je označil rimski cesar Teodozij položaj kolonov v Traciji (*licet condicione videantur ingenui, servi tamen terrae ipsius cui nati sunt, aestimentur*). Isto pojmovanje izražajo tudi drugi viri tega časa, n. pr. pridige Jacquesa de Vitry iz 13. stoletja; pridiga »ad servos et ancillas« je posvečena v resnici hlapcem in deklam, ki služijo svojim gospodarjem samo vnaprej določeno dobo, vendar pa podaja v njej svojo delitev različnih vrst »servov«: poljedelski servi so v tej delitvi označeni kot »ascripticii, seu servi glebe qui astricti solo«; servi vero originarii dicuntur qui nati sunt ex ascripticiis in ipso solo«; servi se imenujejo tudi hlapci v hiši, »scilicet ad tempus conducimus, et post terminum possunt recedere liberi«. Ta analiza ni brez pomena tudi za razumevanje naših domačih podatkov o »servih«; srečali bomo delno iste pojave, ponekod pa naravnost tudi iste termine. Končno naj opozorim, da je najbrž prav s temi spremembami izraza »servus« zvezan tudi postanek novega izraza »sclavus« za sužnja, ker zanj stari izraz ni več ustrezal.

Še bolj pisano podobo pa bi dobili, če bi pritegnili izraz servus tudi še na drugih področjih. Cerkevna latinščina pozna izraz »servitium dei«, v zvezi z vitezi srečamo izraze »servimen militare« in »servilis«; v salzburških srednjeveških virih se nek vazal — plemič! —, ki zamenjuje s samostanom sv. Petra svojo posest, imenuje naravnost »servus«, ob drugi priliki pa srečamo besede »duos servos, unus est liber et alter est servus«.¹⁰⁷ Očitno pri takem izrazoslovju ne ostane zgodovinarju nič drugega, kakor da v vsakem primeru ugotovi, kaj kak izraz pomeni, saj sicer vira sploh ne more več razumeti.

¹⁰⁵ Boretius, *Capitularia I*, str. 145.

¹⁰⁶ Marc Bloch, *Serf de la glebe*, *Revue historique* CXXXVI, 1921, str. 220—242.

¹⁰⁷ Karl Pivec, *Servus und servitium in den frühmittelalterlichen Salzburger Quellen*, *Südostforschungen* 14, 1955, str. 55—66.

2. Pregled razvoja podložništva v sosednih deželah

Preden preidem na pretres vprašanja »servov« pri jugoslovanskih narodih, naj podam zelo kratek pregled sedanjega stanja preiskave o tem vprašanju v sosednih deželah, ki so delno vplivale na razvoj fevdalne družbe tudi pri naših narodih.

V vzhodnofrankovski oziroma v srednjeveški nemški državi je to vprašanje najboljše preiskano prav na *Bavarskem*, ki nam je najbližja ter je na naš razvoj najlažje vplivala, v odlični monografiji Philippa Dollingerja (*L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Paris 1949). Do 12. stoletja razlikujejo viri na zemljiškem gospodstvu poleg različnih vrst polsvobodnih ali osebno svobodnih podložnikov (delno s posebnimi dolžnostmi) dve vrsti osebno nesvobodnih »hlapcev« — servov: servi cottidiani (drugi identični izrazi so servi, famuli, mancipia, proprii, servi salici, servi in cottidiano servicio, operarii, prebendarii, stipendarii) in servi manentes (tudi servi, mancipia, servi casati, mansores, hubarii, mansionarii, villani). Prvi so po svojem položaju zelo blizu antičnim sužnjem; žive na sedežu pridvornega gospodarstva in se tam hranijo, ves teden delajo na dominikalnem zemljišču in gospod prosto razpolaga z njihovo delovno silo; lahko jih prodaja, daruje ali zamenjuje brez zemljišča (primeri so znani do konca 12. stoletja!); sodi jim sam in le če gre za smrtno kazen, jih mora izročiti javnemu sodišču; njihova poroka je bila veljavna le tedaj, če jo je dovolil gospod. Dele se v več skupin — v pridvorne služabnike in vojake (iz katerih se pozneje razvijejo ministeriali in vitezi), obrtnike in poljedelske hlapce. Za naše vprašanje so pomembni le zadnji. Tudi servi cottidiani ne opravljajo vselej tlake vse dni v tednu, marveč jim fevdalci včasih skrajšajo dolžnost za dan ali dva; v tem primeru jim dodelijo manjše zemljišče, ki ga obdelujejo v prostem času.

Ta oblika je že prehod k drugi skupini »hlapcev« (zanje slovenski izraz ni več povsem primeren), t. j. k servom, ki so nasajeni na hlapčevsko kmetijo. Glede njihovega osebnega položaja veljajo iste omejitve pravic kakor za pridvorne hlapce; resnični gospodarski položaj pa je že bistveno drugačen, saj sami gospodarijo na kmetiji, »jedo svoj kruh« (comedens proprium panem se včasih uporablja prav za njihovo označbo!), dolžnost tlake je omejena do treh dni, seveda pa plačujejo poleg tega posebne dajatve.¹⁰⁸

Razen na majhnih gospodarstvih, ki jih obdeluje gospod sam s pomočjo nekaj hlapcev in dekel, številčno povsod — kolikor so znani podatki o strukturi zemljiških gospodstev — prevladujejo na kmetijah nasajeni servi nad pridvornimi servi. Po podatkih iz IX. stoletja je njihovo razmerje 3:1 do 10:1, v 11. in 12. stoletju pa se njihovo medsebojno razmerje neprestano spreminja v korist prvim, dokler v XIII. stoletju ne ostanejo na dvoru le pravi služabniki ter — pri nekaterih velikih gospodstvih — tudi nekaj obrtnikov.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ph. Dollinger, n. d., str. 264—286.

¹⁰⁹ Ph. Dollinger, n. d., str. 78—143.

Ta sprememba pa je zvezana tudi z zlitjem vsega vaškega prebivalstva v enoten podložniški sloj, za katerega se uporabljajo imena colonus, rusticus, Baumann-Bauleute (pojavi se v 12. stoletju in v 13. izpodrinejo staro terminologijo). Za nasajene serve pomeni ta sprememba dvig, kajti »navazanost na grudo« se razširi poslej iz dolžnosti, da se ne smejo odseliti, tudi v pravico, da jim določen čas (glede na to, ali imajo kmetijo dodeljeno v »svobodnem« zakupu, ki ga je mogoče pretrgati s strani gospoda vsako leto, ali po doživljenjskem ali po dednem zakupu) kmetije ne more odvzeti tudi fevdalni gospod.¹¹⁰

Struktura zemljiškega gospodstva v 9. stoletju je v Italiji precej podobna strukturi na Bavarskem, le s to razliko, da je med kmeti poleg nasajenih servov tudi večje število polsvobodnih in osebno svobodnih obdelovalcev hub. Celovno razmerje med pridvornimi hlapci in podložnimi kmetijami se pri znanih primerih giblje med 2 : 5 do 1 : 14 (opatija Brescia 640 : 981, Sta. Giulia 741 : 4000; Farfa 93 : 1400 itd.). Toda v Italiji se je ta struktura zrušila mnogo hitreje kakor v Franciji in Nemčiji. Že v 10. stoletju se krči število pridvornih hlapcev, okrog 1000 pa grad preneha biti gospodarsko središče poljedelskega obrata in ostanejo servi le še kot hišni služabniki. Poljedelstvo je od 11. stoletja povsem v rokah podložnih kmetov, imenovanih servi casati, coloni in libellarii. Razvoj v srednji in južni Italiji pa se razlikuje od tega razvoja v severnih pokrajinah, na katere je v 9. stoletju očitno močno vplival frankovski sistem zemljiškega gospodstva, po dveh značilnih posebnostih: poljedelsko prebivalstvo je ostalo zbrano v večjih naselbinah (castello, borgo), ki ohranijo agrarni značaj, ter se ni raztreslo po kmetijah; zato so bile poljedelske gospodarske enote lahko tudi zelo različne velikosti in se ni uveljavil nikdar za severnejše predele značilni sistem razdelitve zemlje v hube. V italijanskih mestih, zlasti v Benetkah, sicer srečujemo zelo razvito trgovino s sužnji, vendar tu ne gre za pridvorne hlapce, marveč za preprodavanje sužnjev iz prekomorskih dežel Saracenom.¹¹¹

Ogrska je v teh pogledih pri svojem razvoju bližja srednjeevropskim predelom.¹¹² V prvotnem nomadskem gospodarstvu Madžarov, kjer zemljišče sploh ni bilo razdeljeno med posameznike, sužnji (servi) niso imeli nikake gospodarske samostojnosti, marveč so bili last gospodarja in so za gospodarja neposredno tudi delali. Vendar postavljajo madžarski zgodovinarji v zadnjem času domnevo, da dokazuje nekaj s slovanskim izrazom »dvor« zvezanih prevzetih izrazov za zemljiško gospodstvo (udvarház, udvarhely; udvornik za posebno vrsto podložnikov, dolžnih opravljati tlako z notranjimi deli na dvoru) vsaj delen sorazmerno zgoden prevzem zemljiškega gospodstva v Panoniji¹¹³ in njegovih oblik iz predmadžarske do-

¹¹⁰ Ph. Dollinger, n. d., str. 385—400.

¹¹¹ G. Luzzatto, La servitù in Italia nell'età feudale in confronto coi paesi d'oltralpe, Riassunti delle comunicazioni, X. mednarod. kongres za zgodov. vede, 1955, str. 186—188.

¹¹² E. Lederer, La structure de la société hongroise du début du moyenage, Etudes historiques, publ. par la Commission National des Historiens Hongrois I, 1960, str. 195—217.

¹¹³ E. Lederer, n. n. m., str. 204—205.

bo. Za vlade kralja Štefana I. vsekakor že obstoje tudi poljedelški servi, privezani na grudo, kajti njegovi zakoni se dotikajo tudi njihovih dajatev; vendar ima izraz servus po teh zakonih še povsem isto vsebino kakor v antiki: gospodar ga lahko kupi, proda in celo ubije, servus nima praviloma niti svojega poljskega orodja. Sredi 11. stoletja se začenja prehod k poljedelskemu gospodarstvu uveljavljati v večji meri. Večina servov ima tedaj že svoje zemljišče, živino in poljsko orodje; vendar so vezani na grudo in gospod lahko zahteva od njih tlako povsem po svoji potrebi. Poleg njih žive na kmetijah tudi osebno svobodni liberi in libertini, ki se morejo preseliti, imajo omejeno tlako in dolgujejo predvsem naturalne dajatve. V 12. stoletju sta se obe skupini glede svojih dolžnosti do zemljiškega gospoda izenačili: pridvorne serve poznajo viri le še pri notranjih delih na graščini, sicer žive servi in libertini kot samostojni kmetovalci s precej izenačenimi dolžnostmi do fevdalca glede omejene tlake in dajatev. Vendar v pravnem pogledu še ni bilo doseženo popolno izenačenje teh različnih skupin podložnikov: stari servi in libertini se še vedno razlikujejo po pravici do selitve, čeprav je že v 12. stoletju večina podložnih kmetovalcev privezana na grudo. Do pravnega izenačenja in s tem do zaključka oblikovanja enotnega podložniškega razreda je prišlo na Ogrskem šele v zvezi z reformami Ludovika Anžuvinskega v 14. stoletju.

Najbolj svojske poteze pa je imel razvoj podložnega agrarnega prebivalstva v Bizancu.¹¹⁴ Temeljna razlika v primerjavi z vsemi ostalimi primeri je pač v dejstvih, da v Bizancu izročilo antike ni bilo nikdar tako pretrgano, kakor v ostali Evropi, in da je ohranila država — oprta na bistveno močnejše denarno gospodarstvo in na prednjeazijsko izročilo o državni zemljiški lastnini — mogo več moči in neposredne oblasti kakor evropske fevdalne države. Justinijanova zakonodaja obravnava sužnje (servi, *dúloi*) še povsem v smislu klasičnega rimskega prava in dejansko pozna Bizanc sužnje in trgovino z njimi do zadnjih stoletij svojega obstoja, toda že od 10. stoletja le v mestih za hišne hlapce in dekle. Nekaj primerov, čeprav so viri za ta čas redko ohranjeni, priča še do 9. stoletja o obstoju pravih latifundij, kjer so sužnji opravljali tako poljska kakor tudi obrtniška dela.¹¹⁵ Vendar pa je že v zgodnjebizantinski dobi pred Heraklejevo reformo najznačilnejša oblika za poljedelstvo vas, v kateri obdelujejo *possessores* (*ktéttores*, *kekteménoi*) svojo lastno posest, *coloni* (*georgoi*, *misthótoi*) pa zemljišče, ki jim ga je podelil veleposestnik. Koloni se dele tudi v osebno svobodne, ki se morejo (če obdelujejo zemljišče pod 30 let) seliti, in v navezane na zemljo (*adscripticii*, *enapógratoi*), bodisi da so že v tem stanu rojeni (*originarii*, *originales*), bodisi da so to postali s tridesetletnim obdelovanjem istega zemljišča. Justinijanova zakonodaja izrecno zanika, da bi bila med položajem sužnja in na grudo privezanega kolona bistvena razlika: *quae enim differentia inter servos et adscripticios intellegitur, cum uterque in domini sui positus est potestate*; še bolj značilno je, da more gospod razdreti zakon med takim kolonom in svobodno ženo, da ne bi izgubil oblasti nad potomci, kajti po bizantin-

¹¹⁴ Najboljši pregled problematike: gl. op. 13 (P. Lemerle).

¹¹⁵ P. Lemerle, n. n., str. 65—69, 255—257.

skem pravu ima otrok družbeni položaj matere (*conditio sequitur ventrem*).¹¹⁶ Kljub tej pravni razliki med svobodnimi in nesvobodnimi vaščani pa v vsakdanjem življenju njihova gospodarska obremenitev ni bistveno različna. Ker je vrhovni lastnik zemljišča država, morajo namreč plačevati iste dajatve, ki jih plačujejo koloni gospodu in ta delno naprej državi, svobodni vaščani za svoje zemljišče neposredno državnim izterjevalcem davkov. Heraklejeva reforma je z uvedbo organizacije tēm oslabila veleposest in okrepila na vasi svobodni sloj vaščanov, zavezan k opravljanju dolžnosti neposredno za državo. V bistvu se pa položaj ni spremenil, kajti tak »poljedelski zakon« iz konca 7. ali začetka 8. stoletja (kakor tudi »traktat o vaški davčni skupnosti« iz 10. stoletja poznata svobodne in nesvobodne poljedelce, na svojem in na veleposestnikovem zemljišču. Toda resnično izenačevanje vseh vaščanov sega tako daleč, da so vsi vaščani povezani med seboj s pravico do prvenstvenega nakupa zemljišča in z medsebojnim jamstvom za plačevanje davka.¹¹⁷ V teoriji je ostalo isto pravno stanje tudi pozneje, kajti tudi od 11. stoletja dalje poznajo viri kljub uvedbi enotnega imena parojkos (»prebivalec«) različne vrste parojkov: takšne, ki so imeli državno zemljišče (demosiárioi, dedemosieuménoi) in takšne, ki s stališča države »niso postavljeni« (ateleis), ker so pač živeli na zemljišču veleposestnika. Toda za oboje ne veljajo več le iste dolžnosti glede dajatev, marveč tudi glede pravice do zemljišča: če so obdelovali zemljišče trideset let, jih gospod — najsi je bil to fevdalec ali država — ni mogel več pregnati z zemljišča, če so v redu opravljali svoje dolžnosti. Okrog leta 1000 je torej prišlo tudi do pravnega izenačevanja v obliki podložništva, ki ni bilo le navezanost na grudo, marveč tudi dedna posestna pravica do zemljišča. Propad »svobodnih«, t. j. državi neposredno podrejenih in plačujočih kmetov od 11. stoletja naprej z dozoritvijo bizantinske fevdalne družbe v dobi Komnenov je to pravno izenačevanje vsega vaškega prebivalstva v obliki podložništva še močneje uveljavil.¹¹⁸

3. Vprašanje servov v zgodovini jugoslovanskih narodov

a) **Historiografski pregled.** — Znanstveno preiskovanje teh vprašanj pri Hrvatih se je začelo z delom Franja Račkega v razpravi o »Nutarnjem stanju Hrvatske prije 12. stoljeća«.¹¹⁹ Na podlagi podatkov listin iz dobe domačih vladarjev (do 1102) ugotavlja, da so bili »servi« privezani na zemljo in darovani hkrati z njo ter da so bili prav tako kakor druge premičnine ali nepremičnine lastnina svojega gospodarja. Kot vire suženjstva ugotavlja: rojstvo po starših, ki so bili servi; nakup sužnjev od staršev neposredno ali od trgovcev s sužnji; padec v položaj serva zaradi zadolženosti, pa tudi svobodno predajo serva samega v novi položaj, delno s posebej določenimi pogoji ter z zavarovanjem možnosti poznejšega vno-

¹¹⁶ P. Lemerle, n. n. m., str. 47.

¹¹⁷ P. Lemerle, n. n. m., str. 268—280.

¹¹⁸ P. Lemerle, n. n. m., str. 82—92; v bistvu ista stališča gl. pri G. Ostrogorski, *Historia mundi* 6, 1958, str. 445—448, 455—465.

¹¹⁹ Fr. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. st.*, Rad JAZU 70, 1884, str. 154—170, 179—180.

vičnega odkupa. Po poklicu so predvsem poljedelci in pastirji, pa tudi hišna služinčad; vsaj delno gre za serve na lastnem gospodovem dominikalnem zemljišču. Vendar pa Rački tudi opozarja, da ne gre več za prave sužnje v smislu klasičnega rimskega prava, ker so servi »vezani na zemlju« in ne »van zaštite općeg prava.«¹²⁰

Vjekoslav Klaić to vprašanje le omenja,¹²¹ pač pa je dodal k tem stališčem Ferdo Šišić — čeprav brez kakršnekoli nove analize virov — zelo važno in značilno pripombo: »ipak valja ih strogo razlikovati od docnijih feudalnih kmetova (coloni). Neslobodnim naime postajao bi čovjek kupnjom ili prodajom zbog duga i sužanjstvom u ratu, ali i dobrovoljnom predajom.«¹²² Zaradi česa naj bi predstavljale te oblike, v katerih je mogel svobodni človek postati servus, bistveno razliko v primeri s položajem podložnika, ni razložil in to v resnici nikakor ni jasno. Glede na različne možnosti izgube svobode vsekakor ni razlike med servom in fevdalnim podložnikom. Pač pa navaja Vladimir Mažuranić v svojih »Prinosih za hrvatsko pravno-povjestni rječnik« v geslu *rob* — z izjemo Trpimirove listine (852) in oporoške zadarskega priorja Andreja (918) — samo podatke o trgovini s sužnji in ima v toliko prav, ko razlikuje sužnje od »kmetova, koji su bili glebae adscripti, pripisani kmečkom zemljištu, pak ili nikad nisu imali pravo, da se odsele po svojoj volji, ili su to pravo naknadno izgubili.«¹²³ Vendar pa všteta pod geslom *kmet* v ta sloj »nekadašnje robove, mancia, serve, na mansio servorum posadjene... koje nuka potreba, da traže prehranu u zakupu komada tudje zemlje, a veseli su, kad njih i potomstvo njihovog gospodar pridrži privezane uz zakupno zemljište.«¹²⁴ Antun Dabinović je podal v svojem delu Hrvatska državna i pravna povijest o vprašanju servov le izvleček iz razprave Račkoga.¹²⁵

Vprašanje se je znova pokrenilo v zadnjem desetletju. Prvi se ga je dotaknil Dragoslav Janković, ki je podčrtal, da je »položaj robova u staroj Hrvatskoj sličniji položaju kmetova (zavisnih seljaka vezanih za zemlju) u koje se oni izgleda postepeno pretvaraju. Karakteristična je u tom pogledu činjenica da se u svima ispravama robovi redovno poklanjaju uz imanja kao što su i u feudalizmu kmetovi poklanjani zajedno sa posedom za koji su bili vezani.«¹²⁶ V isto smer gre tudi Nada Klaić, ki je ob kritiki nekaterih univerzitetnih učbenikov¹²⁷ načela »neka pitanja feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji«,¹²⁸ le da ona mnogo odločnejše podčrtuje, »da servi i ancillae nisu u to doba više robovi, t. j. bespravni inventar gospodareve imovine, nego posluga ili zavisni seljaci, koji su

¹²⁰ Fr. Rački, n. n. m., str. 160 in 167.

¹²¹ Vj. Klaić, Povjest Hrvata I, 1899, str. 292.

¹²² F. Šišić, Povijest Hrvata itd., 1925, str. 655.

¹²³ Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, izd. JAZU, 8, 1919, str. 1250.

¹²⁴ Vl. Mažuranić, n. d., 4, 1913, str. 511.

¹²⁵ Antun Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest I, 1940, str. 137—138, 140—143.

¹²⁶ Dragoslav Janković, Istorija država i prava naroda FNRJ I, 1950², str. 33, oz. 1952³, str. 39.

¹²⁷ N. Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ, 1948.

¹²⁸ Nada Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, HZ IV, 1951, str. 123—127.

prodajom, zaduženjem ili dobrovoljnom predajom prešli u podanički odnosaj». Posebej dokazuje to mnenje z momenti, na katere je opozoril že Rački in s položajem servov zagrebškega kapitlja v 14. stoletju. V tem pogledu pravilno podčrtuje podobni gospodarski položaj servov in ostalih podložnikov, vendar pa ne analizira, ali ne obstoje med njimi kakršnecoli pravne razlike. Mijo Mirković dokazuje v razpravi »O ekonomskim odnosima u Trogiru u 13. stoljeću«¹²⁹ obstoj suženjstva (»ropstva«) v pravem smislu, sklicujoč se le na prekupčevanje s sužnji v Trogiru, na njihovo kupovanje za potrebe domačega meščanstva in na osvobajanje, kjer se uporabljajo izrazi servus, in ancilla. Pomena teh izrazov ni analiziral, vendar pa podčrtuje tudi on, »da se robovi odkupljuju i sami, svojim novcem i žitom«, da je bilo torej tudi »robova i slugu koji vode svoje posebno domačinstvo, ... da nešto zaradjuju izvan svoga službovnog ili robovskog odnosa«.

Viktor Novak je zbral v svojem obsežnem ekskurzu o »suženjstvu« v hrvatski državi v dobi domačih vladarjev v uvodu v izdajo kartularja samostana sv. Petra¹³⁰ iz statutow primorskih mest podatke o servih in ancillah v mestih, prav tako pa tudi podatke o servih v listinah; najvažnejši pomen ima v tem pogledu prav kartular, ki ga je objavil v novi izdaji. Toda zaradi načelnega stališča, da je treba izraz servus preprosto prevajati z izrazom rob in da gre pri vseh teh podatkih za ostanke pravega suženjstva kot pravne institucije, se v globljo analizo tega vprašanja sploh ni spuščal. Nove momente je vnesel v diskusijo v tem pogledu šele Miho Barada v svoji knjigi »Hrvatski vlasteoski feudalizam«, kjer poskuša najti vmesno pot med Šišićevim stališčem in stališči, ki so se pojavila po drugi svetovni vojni.¹³¹ Barada ugotavlja, da pričata listini Trpimira in Mutimira (852 in 892) izključno le to, da obstoje servi in ancillae, da so torej v tem času »isključivo robovi na Putalju obradivali polje, oranice i vinograde, ... da njihove svojine tu nije bilo, jer vladar slobodno raspolož: njima i svima nekretninama i pokretninama na Putalju«. Zvonimirova potrditev posesti v Putalju splitski cerkvi (1075) priča nasprotno že o obstoju »robova ili ropkinji... koji bi se unaprijed htjeli na taj posjed nastaniti«, — torej po svoji lastni volji — ob tem pa se omenjajo »pokretna i nepokretna imanja« prebivalcev Putalja. Po teh podatkih sklepa Barada, da so tedaj že obstajali »kmetovi u pravom smislu«. Z Zvonimirovo darovnico uvcu Strezu (pred 1078) in z nekaterimi podatki kartulara samostana sv. Petra u Selu dokazuje poleg tega, da so v tem času z uvajanjem naturalne rente »robovi i kmetovi u njihovu odnosu prema gospodaru bili potpuno izjednačeni« in da je »pojedini rob imao ne samo svoju obitelj, ženu i djecu, nego i svoje vinograde, koje je obradivao«; samo »društveno, pravno i osobno još su bili res., tako da je gospodar mogao da čini s njima što hoće, dok su bili kmetovi osobno slobodni. Tako se od 9. do 11. st. izmjenio društveni položaj robova u gospodarskom odnosu: bespravno staro robovsko stanje postepeno se raspadalo... najprije u

¹²⁹ Mijo Mirković, HZ 4, 1951, str. 28—30, 51.

¹³⁰ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, 1952, str. 79—108.

¹³¹ M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1952, str. 30—32.

gospodarskim odnosima, što će u 12. st. dovesti do izmjene i u njihovim ličnim pravima, prestat će oni biti res, a postati homines.»

Mandićeva kritika Baradovih izvajanj¹³² bistva sploh ni zadela, ker je pustila Baradovo izhodišče — konkretne podatke o Kliški županiji — povsem ob strani (upira se jim le tam, kjer je že Barada pripustil podložniško razmerje, t. j. pri kartularju sv. Petra v Selu, prejšnje podatke pa razlaga kot vpliv mest na najbližnjo okolico, kamor da so meščani na svoja zemljišča izven mest postavljali »robove u klasičnom smislu«, da jim jih obdelujejo);¹³³ upira se le na splošno posploševanju te slike iz okolice mest na vso Hrvatsko, posebej pa le glede Vinodola, a tudi tu z dvema zelo dvomljivima izhodiščima — s prazno teorijo o obmejni vojaški organizaciji¹³⁴ ter z njemu mnogo preveč priljubljenim razlaganjem raznih institucij globokega fevdalnega obdobja iz »ustanov rodovskog uredjenja«.¹³⁴ Tako ga je Barada res lahko zavrnil s preprostim opozorilom, da je njegova izvajanja napačno reproduciral in polemiziral proti svoji reprodukciji, ne pa proti resničnim Baradovim izvajanjem.¹³⁵

Poslej diskusija v bistvu ni prinesla nič več novega. Marko Kostrenčić je v svojem »Nacrtu historije hrvatske države i hrvatskog prava«¹³⁶ kljub navidez drugačnemu teoretičnemu stališču stvarno obravnaval fevdalizem s stališča formalne pravne šole le kot vprašanje razmerja med svobodnimi in vladarjem ter formalne oblike organizacije oblasti, tako da se vprašanja strukture podložnega kmečkega sloja sploh ni dotaknil. Djordje Čulić je sicer posvetil temu vprašanju celo razpravo, ki pa je ostala brez novih rezultatov.¹³⁷ Teoretično zavračanje Barade, da pravni razvoj ne more biti precej poznejši od gospodarskih sprememb, je prav v tem vprašanju povsem v nasprotju z vrsto zgodovinskih primerov. Konkretnih Baradovih navedb se tudi on ne dotika, marveč se zdi, da kakor Mandić na »ozkem področju okrog mest« dopušča njihovo pravilnost; če pa m'ogrede vendarle to priznanje suženjskega elementa omejuje, češ da »se ne može govoriti o robovima u klasičnom smislu«, ker da so servi »koristovni vlasnici nekretnina i pokretnina, da imaju svoju obitelj«, je spet treba pripomniti, da to tudi pri klasičnem suženjstvu ni izključeno, le da gospodarjeva volja takšno stanje lahko vsak čas pretrga; le debelo zanemarjanje razlik med »polsvobodo« in »nesvobodo« pa dovoljuje trditev, da spadajo ti »servi iz naših spomenika u kategoriju poluslobodnih

¹³² Oleg Mandić, O nekim pitanjima društvenog uredjenja Hrvatske u srednjem vijeku, HZ V, 1952, str. 131—138.

¹³³ O Mandić, str. 132—135.

^{133a} O. Mandić, n. n. m., str. 133 (pri Pirennu povzeti citat je poleg tega slabo uporabljen, ker gre tam — v slov. prev. Srednjeveška mesta str. 220 — le za potrebe kolonizacije, ne pa obmejne vojaške organizacije!).

¹³⁴ O. Mandić, n. n. m., str. 135—136 (navedeni družbeni elementi so znani ponekod tudi v fevdalni družbi, ki se je razvila po dolgih stoletjih obstoja suznjelastniške formacije, zato pa sami niso nikako nujno oporišče proti Baradovim tezam!).

¹³⁵ Miho Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957, str. 54

¹³⁶ M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I, pos. str. 160. sl., 180. sl., 202. sl.

¹³⁷ Djordje Čulić, Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu VII, 1957, str. 67—81.

feudalnih podložnika.¹³⁸ Vse drugo obsežno razpravljanje pa s teorijo o postanku fevdalne formacije v ekonomskem pogledu spet nima nikake zveze: v marsičem zelo prisiljena analiza Trpimirove listine je s tem vprašanjem sploh brez zveze; trditve o popolnem prevladovanju zadruga bi morale biti šele dokazane — pri obsegu, na katerega je mogoče po virih v resnici sklepati nanje, pa so takšne institucije (calpulli in campanias v Španiji, vlaška in šiptarska pastirska organizacija na Balkanu itd.) znane v dovolj lepi vrsti primerov pri potomcih tistega prebivalstva, ki je preživelo nekaj sto let rimske oblasti, da bi mogla učinkovati visoka teorija, kako so takšni »instituti iz rodovskog uredjenja« nepremostljiva ovira za Baradovo teorijo!¹³⁹ Zgodovina je pač konkretna veda, v kateri vodi vsako spoznanje skozi analizo konkretnih virov, tudi — pri zavračanju dvomljivih teorij!

Po Čuliću se je dotaknil spornega vprašanja pri Hrvatih le še Mijo Mirković ki se je znova vrnil k njemu v precej širšem okviru v »Ekonomski historiji Jugoslavije«.¹⁴⁰ Svoje prejšnje stališče je v mnogočem omilil: »Servi su zavisni ljudi u nepovoljnijem položaju nego kmetovi, ali u daleko povoljnijem nego antički robovi. Imaju neke oznake roba, ali ne sve.« Toda kljub temu, da pravi, položaj »roba«, nasajenega na kmetijo, v gospodarskem pogledu »nije gori od kolonova«, vendar govori dosledno o servih kot o »robovima« ter celo o »epohama robovlasništva«, zdi se da do »prodora kapitalizma u poljoprivredu«, čeprav le na teritorialno omejenih področjih.

Tudi v srbski historiografiji so bila ta vprašanja načeta že davno, vendar — zaradi strukture virov, ki postajajo bogatejši šele odkar je fevdalna družba že izoblikovana — v mnogo manjšem merilu. Poglavitni predmet teh razprav je bilo poleg vprašanja suženjstva v statutih mest južnega Primorja in poleg trgovanja s sužnji v teh mestih¹⁴¹ vprašanje »otroka« ter njegove pripadnosti v vrsto sužnjev ali v vrsto podložnikov. Vendar tu ni bilo niti približno tako ostrih diskusij in nasprotij kakor pri Hrvatih. Seveda tudi ni niti zdaleka tako pomembno, saj gre pri njem le za vprašanje, v kolikšni meri je podložniški sloj v srednjeveški srbski državi za vlade Nemanjičev še vedno družbeno razdeljen, ne pa za vprašanje, kako je nastal: srbska historiografija namreč dosti složno sodi, da je bilo še do 12. stoletja vaško prebivalstvo v veliki meri svobodno in da se razvija podložništvo pretežno z neposrednim prehajanjem svobodnih ljudi v odvisnost od zemljiških gospodov.

Pa tudi glede položaja »otrok« se giblje preiskava vse do danes v bistvu v isti smeri, ki sta jo očrtala Stojan Novaković¹⁴² in zlasti Konstantin Jireček¹⁴³ in ki jo je najboljšeje izdelal Teodor Taranovski;¹⁴⁴ niti Ale-

¹³⁸ Dj. Čulić, n. n. m., str. 71.

¹³⁹ Dj. Čulić, n. n. m., str. 79—80.

¹⁴⁰ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 1958, str. 47—53.

¹⁴¹ Gl. zlasti Gregor Čremošnik, *Naše roblje u srednjem veku*, *Jugoslovenska Njiva* 6, 1922, str. 21—26, *Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku*, *GZM*, N. S. II, 1947, str. 69—73, in *Izvori za istoriju roblja itd.*, *Istorijsko-pravni zbornik*, Sarajevo, 1, 1949, str. 148—162.

¹⁴² Stojan Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, 1898, str. 174.

ksander Solovjev¹⁴⁵ niti Dragoslav Janković¹⁴⁶ nista vnesla bistvenih elementov. »Otroci« so po brezdvomnih rezultatih preiskave tega vprašanja vsekakor »lična i nasledna svojina svojih gospodarov«; »za razliko od svega ostaloga stanovništva otroci niso mogli od vladaoca tražiti pravno zaščito«. Prav tako pa so trdni tudi rezultati o njihovem gospodarskem položaju, ki jih vendarle bistveno deli od antičnega suženjstva: oni so »sve više posadjeni na zemlju«, v tem položaju pa imajo ne glede na osebno nesvobodo iste pravice in dolžnosti kakor »meropsi«; poleg tega spadajo, če so zagrešili katerega izmed določenih težjih zločinov, prav tako pred carsko sodišče kakor ostali prebivalci.¹⁴⁷ Avtorji, ki so poskušali dokazati pogrešnost teh trditev, so brez dvoma nekatere določbe Dušanovega zakonika, na katere so se pri tem opirali, razumeli nepravilno.¹⁴⁸

V slovenskem zgodovinopisju je postavil temelje preiskovanju tega vprašanja Ljudmil Hauptmann s svojima razpravama »Die Freileute«¹⁴⁹ in »Staroslovenska družba in nje stanovi«¹⁵⁰ ter s knjigo »Über den Ursprung von Erbleihen in Österreich, Steiermark und Kärnten« (1913), k njemu pa se je vračal še tudi pozneje¹⁵¹ in svoje teze precizno povzel v polemiki proti Fresacherju o »Postanku kmetskega stanu na Koroškem«.¹⁵² Njegovi rezultati so tudi temelj za prikaz tega vprašanja — le v podrobnostih delno niansiran — v Kosovi »Zgodovini Slovencev od naselitve do reformacije« (oziroma do 15. stoletja)¹⁵³ ter v moji »Zgodovini slovenskega naroda«.¹⁵⁴ Hauptmann je ugotovil, povezujoč družbeni in gospodarski položaj »hlapev«, da so že od 9. do 11. stoletja znani v slovenskih krajih servi ali mancipia, ki pa so živeli le delno na gospodovem dvoru in delali na dominikalni posesti (servus operarius, werchperliute), večinoma pa na posebnih hobaes serviles, od dominikalne posesti ločenih kmetijah (werchpauern). Privezani so bili na grudo, toda le dotlej, dokler je bila to gospodarjeva volja. »Vsak hip jih je gospod lahko uvrstil zopet med domačo družino ali premestil na drugo zemljišče. Kajti naseljeni hlapci niso imeli pravice do svojih kmetij niti sploh do kmetskega življenja, bili so le blago, katerega je lastnik predeval in rabil, kakor je hotel.«¹⁵⁵ Lahko jih

¹⁴³ K. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 1911, str. 132, II, 1918, str. 33—34; *Istorija Srba* II, 1952², str. 101—103.

¹⁴⁴ Teodor Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi* I, 1931, str. 76—82.

¹⁴⁵ Aleksandar Solovjev, *Predavanja iz istorije slovenskih prava*, 1939, stran 186—187.

¹⁴⁶ Dragoslav Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, 1953, str. 38—40.

¹⁴⁷ D. Janković, n. d., str. 38—39.

¹⁴⁸ Gl. zlasti polemiko Taranovskega n. n. m.

¹⁴⁹ Ljudmil Hauptmann, *Die Freileute*, Carinthia I 100, 1910, str. 12—34.

¹⁵⁰ Ljudmil Hauptmann, *Staroslovenska družba i nje stanovi*, ČJKZ I, 1918, str. 77—99.

¹⁵¹ Ljudmil Hauptmann, *Colonus, Barschalk und Freimann*, *Wirtschaft und Kultur*, Festschrift... Alfons Dopsch, 1938, str. 170—190.

¹⁵² *Zgodovinski časopis* V, 1951, str. 186—191.

¹⁵³ Izd. 1933, str. 120—133, izd. 1955, str. 152—156.

¹⁵⁴ II. zv., 1955, str. 16—26, 93—96.

¹⁵⁵ Lj. Hauptmann, *ZČ* V, 1951, str. 186.

je poklonil ali prodal, z zemljiščem ali brez njega. Vendar Hauptmann po pravici podčrtuje, da razlika med svobodnejšimi oblikami podložništva in položajem na kmetijo posajenih »hlapcev« ni bila tolikšna, kakor bi se zdelo po teh pravnih določilih: »teoretsko je sicer hlapec sedel na svoji hubi nesporno le od danes do jutri; ali dejansko si je gospod dobro premislil, preden bi mu jo zopet vzel, ker je bilo malo ljudi in zato težko najti namestnika. Zadovoljeval se je zategadelj rajši s skromno davščino, katero je pobiral sam ali njegov oskrbnik ob pojezdi za to, da je potrdil sužnja v posesti, a kadar je ta umrl, je zahteval navadno le umrlino in pustil kmetijo pokojnikovemu sinu za nekaj penězov primščine. Razlika med dednostjo hlapčevske in prazniške (= polsvobodniške) hube torej ni bila velika. Kar polusvobodniku po pravici, je šlo sužnju po običaju.«¹⁵⁶ V gospodarskem življenju so se razlike med »hlapcem« in polsvobodnikom krhale že od uvajanja teh oblik, a »od enajstega stoletja se množijo znamenja, da se je tudi pravni red preživel« in ob razkroju pridvornega gospodarstva so te razlike v resnici izginile.¹⁵⁷

V zadnjem času pa je nastala tudi glede slovenskih pokrajin teorija, po kateri naj bi globoko v visoki srednji vek tu docela prevladovali z dominikalnim posestvom zvezani servi. Walter Fresacher izhaja v svojem delu »Der Bauer in Kärnten«¹⁵⁸ s stališča — v bistvu apriornega, ker ga dokazuje le z mnogo poznejšimi pojavi do 18. stoletja, ki pa z izhodiščem nikakor niso nujno zvezani, čeprav so točni za poznejši čas¹⁵⁹ — da je bilo pred »posegom Nemcev«, se pravi pred frankovsko dobo, pri Sloven- cih razen plemstva (in kosezov, ki jih dosledno izpušča iz obravnave) vse »prebivalstvo nesvobodno in je moralo obdelovati zemljišče za svoje gos- pode; samostojni kmetje (sc. v gospodarskem smislu!) so pri tem komaj obstojali«. Tudi frankovsko zemljiško gospostvo se po tej teoriji začne z nastankom »dvorov kot gospodarskih središč; to so bila bolj ali manj ob- sežna področja, ki so jih obdelovali in upravljali iz gospodovega dvora«. Tudi za to dobo zanikuje obstoj pravih na zemljo posajenih servov kot kmetov, kajti po njegovi razlagi (mansus naj bi pomenil le malo hišico z malim kosom zemlje in naj bi se razlikoval od — po njegovem poznejše — hube-kmetije) naj bi servi casati ali manentes dobili le malo hišico za prebivanje, v glavnem pa naj bi še vedno delali »pod strogim nadzorstvom graščinskih uradnikov« na manjših, teritorialno ločenih delih dominikalne posesti, katere »pridelki so se stekali s tistimi gospodovega dvora«. Šele od 10. stoletja naprej so nastajale pod pritiskom kolonizacije in bežanja servov v gozdnate predele prave kmetije kot samostojne gospodarske enote. »Rojstno uro današnjega kmečkega stanu« pa naj bi pomenil šele razkroj vilikacij, ki ga postavlja v 12. in 13. stoletje.¹⁶⁰ Pri teh nazorih je vztrajal v celoti kljub Hauptmannovi kritiki,¹⁶¹ ki se ji je pozneje pridru-

¹⁵⁶ Lj. Hauptmann, n. n. m., str. 187.

¹⁵⁷ Lj. Hauptmann, n. n. m., str. 187—188.

¹⁵⁸ Zlasti v prvi knjigi, 1950, kjer obravnava »osebni položaj kmeta na Koroškem«; II, zv., 1952, je posvečen »svobodnemu zakupu«, III, zv., 1955, »kupnemu pravu«.

¹⁵⁹ Prim. S. Vilfan, oc. v ZČ X—XI, 1956—1957, str. 354—367.

¹⁶⁰ W. Fresacher, n. d., I, str. 29—49.

žil z dobro označbo najbolj problematičnih načinov Fresacherjevega sklepanja v razdobju do 15. stoletja tudi Sergij Vilfan.¹⁶²

Dela o nastanku fevdalizma v Bosni so se skoraj izključno omejevala le na vprašanje organizacije oblasti in organizacijske oblike vladajočega fevdalnega razreda,¹⁶³ medtem ko preiskave o razvoju teh vprašanj v Bolgariji in Bizancu, ki so uporabljale delno tudi podatke iz Makedonije,¹⁶⁴ v našem zgodovinopisju še niso izzvale kakih podobnih podrobnejših obravnav (mimo kratkih sintetičnih povzetkov v I. knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije, kjer pa seveda ni argumentacije za postavljene trditve).¹⁶⁵

b) Analiza podatkov v virih. — Temeljni vprašanji, od katerih je pri slovenskem agrarnemu razvoju odvisno, ali moremo vztrajati pri bistvenih potezah Hauptmannove koncepcije, ki je v bistvu soglasna z vsem, kar poznamo iz okvirnega razvoja, ali pa moramo sprejeti tako izjemno Fresacherjevo, sta: a) ali res pomeni »mansus« do 10. stoletja »majhen del pridvorne posesti s stanovanjsko kočo« in »ne samostojen obrat ter s tem nikako kmečko posest v poznejšem smislu«,¹⁶⁶ torej nekaj bistveno različnega od hube; b) ali je bilo pred uvajanjem frankovske organizacije zemljiškega gospostva tu v resnici z izjemo nekaj gospodov vse prebivalstvo nesvobodno.

Vilfan je zelo dobro opazil, da je resnično izhodišče te teorije trditev pod b), ki jo Fresacher sicer mnogokrat ponavlja, je pa sploh ne dokazuje — če ne štejemo za dokazovanje priložnostno sklicevanje na literaturo, brez analize virov. Tu je tudi vzrok za krčevito, čeprav neučinkovito¹⁶⁷ upiranje proti obstoju poznejših polsvobodnikov, ker bi kazali na nekdanje osebno svobodno prebivalstvo. »Zato je bilo treba libere degradirati iz polsvobodnjakov v nesvobodnjake, ker pa so proprii nedvomno tudi nastanjeni (sc. na mansih), je bilo treba skonstruirati neko drugo razliko med proprii in liberi, in v ta namen je bilo treba ustvariti male manse kot sedeže proprijev, hube pa kot sedeže liberov« ter vztrajati pri tej konstrukciji do 13. stoletja, čeprav je tudi po Fresacherjevem mnenju razlikovanje med mansom in hubo izginilo že v 10. stoletju, tako da razlikovanje med proprii in liberi celo pri njegovem lastnem izvajanju pripelje do popolne konfuzije.¹⁶⁸

¹⁶¹ Gl. op. 152; W. Fresacher, *Carinthia I*, 144, 1954, str. 1086—1091 (z očitnim spodrsrljajem pri razlagi izraza »barbarske invazije«, ki se pri Hauptmannu nanaša na preseljevanje plemen od Hunov do Madžarov!).

¹⁶² Gl. op. 159.

¹⁶³ Predvsem A. Babić, O odnosima vazaliteta u srednjevjekovnoj Bosni, *Godišnjak ID BH VI*, 1954, str. 29—44; V. Jokačević, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, *Radovi ND BH II*, 1954, str. 221—267; S. Čirković, Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, *Istor. glasnik* 1958, št. 3—4, str. 155—164.

¹⁶⁴ Gl. op. 13 in 14.

¹⁶⁵ Gl. op. 74.

¹⁶⁶ W. Fresacher, n. d., I, str. 32.

¹⁶⁷ Trditev v *Carinthia I*, 144, str. 1089, da se je tlaka povsod ohranila namreč ne upošteva velikih razlik v njenem razvoju in že zato ni zadosten argument; s tem glavnim dokaznim sredstvom se seveda zruši vse drugo izvajanje avtorja!

Frasacherjevo dokazovanje pa je nevzdržno tudi tam, kjer je poskušal dokazovati, t. j. pri razlikovanju med mansom in hubo ob njihovih prvih pojavih v zvezi z uvajanjem frankovskega sistema in hubnim preurejanjem vasi v slovenskih pokrajinah.¹⁶⁹ Za izhodišče pri razlagi izraza **mansus** je vzel Fresacher izraz **mansio**, ki ga uporablja na Koroškem edino listina iz l. 864, ki razlikuje v kraju Krka *curiam ... et mansiones*, id est de territorio ad opus indominicatum colonias VI et servos quinque ... et manentes servos XV cum coloniis et uxoribus et filiis et aliis utensilibus (pravilni prevod, ob katerem postanejo vse avtorjeve pripombe nevzdržne: »dvor in bivališča, to je šest kmetij zemljišča za pridvorno gospodarstvo in pet hlapcev ... ter petnajst naseljenih hlapcev s kmetijami ter ženami in otroci in drugimi potrebščinami«).¹⁷⁰ »Mansio« pomeni res le bivališče ali dvor brez zemlje (celo le prenočišče za vojake ali vladarjeve ljudi; družino v enem stanovanju itd.) in se v tem smislu tudi dosledno uporablja,¹⁷¹ toda vzporedno z njo uporablja ista pisarna tudi izraz **mansus** v drugačnem pomenu — in sicer — kakor drugod¹⁷² — tudi pri nas popolnoma z isto vsebino, kakor jo ima izraz **hoba**. Fresacher sicer trdi, da se pomena izrazov **mansus** in **hoba** začenjata izenačevati šele v 10. stoletju, ko da je pri **mansu** izginil specifični poudarek na bivališču in pri **hobi** na zemljišču. Če pa se ne bi tako skrbno omejeval le na listinsko gradivo o Koroški, marveč bi za razlago terminologije uporabljal tudi istočasne in po isti kraljevski pisarni izdane listine za sosedne pokrajine, bi takoj spoznal svojo zablodo. Pomen hobe kot kmečke poljedelske enote glede na zemljišče in celo uporabo različne vrste hub kot zemljiške mere mu dajeta zlasti dve listini: darovanje »dveh celih kmetij« (**hobas ptenas**, l. 892) in »treh kraljevskih kmetij v polni izmeri« (**integra ... trium regaliū hobarū ... mensura**, l. 979). Toda prav tako se kot **mera za zemljišče** uporablja že v 9. stoletju in pred prvim pojavom izraza »hoba« v virih za slovenske pokrajine (l. 878) pojem **mansus**, celo v bistvu na isti način kakor izraz **hoba** v primerih, ki jih je kot odločilen za razlikovanje teh dveh pojmov navedel Fresacher: l. 830 opisuje darovnica velikost enega izmed darovanih zemljišč z dolžinskimi merami, velikost drugega pa s tem, da »obsega eno kmetijo« (**continent mansum unum**);¹⁷³ leta 836 daruje Ludvik Nemški »**ecclesiam cum territorio ad mansos centum faciendum**«;¹⁷⁴ leta 846 je prav tako dobil centum mansos Pribina;¹⁷⁵ tako jasno, da bolj sploh ni mogoče, pa se opisuje vsebina izraza **mansus** v darovnici Salzburgu z dne 2. X.864: **de terra exartata, parata scilicet ad arandum mansos inte-**

¹⁶⁸ S. Vilfan, ZČ X—XI, 1956—1957, str. 361—364.

¹⁶⁹ Gl. op. 160.

¹⁷⁰ Fr. Kos, Gradivo II, št. 191, str. 147 sl.

¹⁷¹ Fr. Kos, Gradivo I, št. 30 (iz 13. stol.); 284 (l. 792); 285 (l. 792: **mansiones aut paratas!**); II, št. 17 (l. 803); 49 (l. 816: **mansiones vel paratas**); 191 (864); 261 (okr. l. 880); 338 (l. 904); 344 (l. 908); 376 (l. 929); 499 (l. 974); primeri so zvezani navadno s podeljevanjem imunitetnih pravic in gre razen dvakrat le za primere italijanskega področja.

¹⁷² Gl. literaturo pri B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 449.

¹⁷³ Fr. Kos, Gradivo II, št. 241 (878) in 106 (830).

¹⁷⁴ Fr. Kos, Gradivo II, št. 115.

¹⁷⁵ Fr. Kos, Gradivo II, št. 133.

gros VII (kje je tu razlika od »hobae plena«?!), id est ad unamquamquam coloniam (sic! — s tem se izenačuje izraz mansus še z drugim izrazom, ki mu Fresacher priznava isti pomen kakor izrazu hoba!) iugera XC et de silva undique in gyrum scilicet ac per omnes partes miliarium unum.¹⁷⁶ To je seveda mansus regalis (kakor nastopajo tudi hobae regales!), toda že l. 859 uporablja isti vladar spet kot mero pri darovnici o Admontski dolini »mansos serviles XII et pascua et silvas et aquas que in ipsa proprietate convenient«, brez vsakršnega dvora!¹⁷⁷

S tem je seveda podrti edino oporišče za Fresacherjevo mračno in monotono podobo slovenskih dežel pred začetki nemškega vpliva. Zato moremo toliko bolj z zaupanjem verjeti podatkom virov, ki kažejo v slovenski družbi pred organizacijo frankovskega zemljiškega gospostva poleg »servov« tudi »liberov«, ki jih je stisnil pod jarem zemljiškega gospostva vprav frankovski fevdalni sistem.¹⁷⁸ Ob dveh primerih se posest »svobodnih« Slovanov izrecno izvzema iz nastajajočega zemljiškega gospostva,¹⁷⁹ zato pa se ob drugi priložnosti, ko so brez vladarjevega dovoljenja — t. j. po frankovskem pravu brez dovoljenja vrhovnega lastnika vse neobdelane zemlje! — izkrčili neobdelano zemljišče, zahteva od »liberov«, da pristanejo na plačevanje dajatev, sicer pa se morajo izseliti, čeprav brez škode za svoj družbeni položaj.¹⁸⁰ Slovani, ki jih je naselil vojvoda Ivan v Istri, so imeli prav tako položaj »gostov« in so bili potemtakem osebno svobodni.¹⁸¹ Podobno srečamo pri Lipnici l. 970, na ozemlju, ki je bilo šele pravkar poseljeno po osvojitvi izpod Madžarov, »colone« (v bavarski terminologiji pomeni izraz osebno svobodne podložnike) namesto običajnih »sužnjevo« (mancipia).¹⁸²

Toda tudi za »serve« ali »mancipia« kot najnižji sloj podložnega prebivalstva podatki virov od vsega početka, odkar se pojavljajo podatki o njih, ne potrjujejo Fresacherjevega mnenja, da bi bili to le pridvorni hlapci. Terminologija virov (mancipia, servi) je kakor drugod v evropskih latinskih virih v tem času povzeta po rimskem pravu in tudi osebni položaj servov se ni — razen glede kaznovanja s smrtno kaznijo — kaj prida razlikoval od položaja antičnega sužnja.¹⁸³ To velja zlasti ob trgovanju s sužnji (ob Donavi in v obmorskih krajih),¹⁸⁴ pa tudi za serve v pridvornem gospodarstvu.

Med najnižjo skupino s poljedelstvom zaposlenega podložnega sloja prebivalstva pa so pridvorni hlapci (servi infra curtem morantes, cotti-

¹⁷⁶ Fr. Kos, Gradivo II, št. 193.

¹⁷⁷ Fr. Kos, Gradivo II, št. 162.

¹⁷⁸ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 542—555; Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, str. 16—26.

¹⁷⁹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 97 in 311.

¹⁸⁰ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 482.

¹⁸¹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 23, str. 24.

¹⁸² Fr. Kos, Gradivo II, št. 436.

¹⁸³ Ph. Dollinger, n. d., str. 207—211; W. Fresacher, n. d., I, str. 50—59; S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 79.

¹⁸⁴ Fr. Kos, Gradivo II, št. 341; Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 64—69; A. Fanta, Die Verträge der Kaiser mit Venedig bis zum Jahre 983, Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsforsch., E.-B. I, 1885.

diani itd.) predstavljali že od začetka sorazmerno majhen del. »Sužnji«, o katerih govori legenda o Ingu, so po vsem videzu živeli kot samostojni kmetovalci. Prve darovnice na slovenskih tleh navajajo kot predmet darovanja le zemljišče — včasih z njegovim prebivalstvom, pri čemer pa ni mogoče izluščiti z darovnico urejenega gospodarskega položaja tega prebivalstva. Čim pa se sredi 9. stoletja začnajo ob darovnicah navajati hube kot realne enote, se navajajo že tudi »hlapčevske kmetije« (mansi serviles) in se darujejo naseljeni hlapci (manentes servi) s kmetijami.¹⁸⁵ Darovnica o posestvu Trebnje pri Osojskem jezeru dopušča celo zaključek, da je bilo tudi v Karantaniji razmerje med pridvornimi in naseljenimi servi podobno kakor na Bavarskem in v Italiji, približno 1 : 3 (22 : 70).¹⁸⁶ Poleg tega pa se pridvorno gospodarstvo omejuje predvsem na severnejše slovenske pokrajine, v katerih se je začelo frankovsko zemljiško gospodarstvo močnejše uveljavljati že pred naselitvijo Madžarov in prekinitev frankovske oblasti v zgornjem Posavju. V južnih predelih so podatki o »dvorih« nesorazmerno bolj redki in se »dvori« očitno niso nikdar močno uveljavili; tu so bili »servi« od početka uveljavljanja zemljiškega gospodarstva (okrog leta 1000) skoraj izključno na kmetijah nasajeni kmetovalci.¹⁸⁷

Vse to torej povsem potrjuje Hauptmannovo sliko razvoja podložnega poljedelskega sloja v slovenskih deželah kot okvir nadaljnje preiskave. V ta okvir se lepo prilegajo tudi nove Fresacherjeve ugotovitve. Uveljavljanje izraza »homines« mesto »servi« od 11. stoletja naprej ustreza prvi stopnji gospodarskega izenačevanja servov z ostalimi skupinami podložnih poljedelcev, ko so do konca 12. stoletja izginjala pridvorna gospodarstva ter je bilo tudi njihovo zemljišče razdeljeno na kmetije; s tem je izginila potreba po tlaki in tako tudi poglobljena vnanja razlika med na kmetijo nasajenimi servi ter polsvobodniškimi skupinami podložnih kmetov.

Že od vsega začetka se torej velika večina servov po svojem gospodarskem položaju (kot kmetovalci na posebnih hubah) bistveno razlikuje od antičnih sužnjev. Z razkrojem pridvornega gospodarstva obvelja to tudi za tisti del servov, ki je bil dotlej naseljen na dvoru. Od polsvobodniških skupin so serve ločile le nekatere posebne dajatve, ki so zamenjale prejšnjo obveznost v tlaki, odkar je postala nepotrebna.¹⁸⁸

Okrog leta 1300 pa začenja z novim načinom urejanja razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki — v obliki individualnega podeljevanja kmetije po začasnem ali dednem zakupu — izginjati tudi ta razlika med podložnimi.¹⁸⁹ Nekatere pravne razlike so se med podložniškim prebivalstvom ohranile sicer še tudi vnaprej, vendar kljub njim moremo že od 13./14. stoletja govoriti o enotnem podložniškem sloju v naših deželah, ki so ga ločile le še gospodarske razlike glede velikosti kmečke posesti.

¹⁸⁵ Fr. Kos, *Gradiivo* II, št. 162 in 191.

¹⁸⁶ Fr. Kos, *Gradiivo* II, št. 248.

¹⁸⁷ B. Grafenauer, *Zgodovina sloven. naroda* II, str. 93 (po kartoteki vseh podatkov v virih za tedanje slovensko ozemlje!).

¹⁸⁸ W. Fresacher, n. d., I, str. 79 in 126; S. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 81, 286; za primer preureditve gl. Lj. Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja*, ZČ VI—VII, 1952—53, 274—278.

Mimo podatkov iz slovenskih dežel imajo nekaj več neposrednih virov o »servih« izmed jugoslovanskih narodov le še Hrvati. Podatki kartularja samostana sv. Petra v Selu¹⁹⁰ povsem jasno kažejo, da servus v drugi polovici 11. stoletja tu ni suženj v antičnem smislu. Dvakrat je omenjen servus povsem jasno s svojo družino in posestjo (Ciprijan, Nikola), torej kot pravno osebno nesvoboden človek, ki pa vodi sam svoje gospodarstvo kot fevdalni podložnik. V treh primerih je servus izgubil svobodo zaradi neplačanega dolga, vendar pa se v dveh primerih omenja pravica, da se odkupi; tudi tu torej razpolaga servus s svojimi dohodki, kar je nezdržljivo s suženjstvom v antičnem smislu. V štirih primerih je prodal za serva oče svojega sina, v enem izmed njih (glede Zlobe) le pogojno; toliko bolj je zanimivo, da je v enem primeru oče že pred tem servus, s'n — s čigar svobodo oče razpolaga — pa še ne. V enem primeru je bil servus izročen za ukradenega, v drugem pa si servus pridobi svobodo s tem, da zamenja sebe z drugim servom(!), v tretjem pa se sam poda v nesvobodo. Le v šestih primerih gre za nakup servov od trgovcev s sužnji. V vseh ostalih primerih pa je znana le prodaja brez podrobnejših okoliščin.

Poleg podatkov, ki so razložljivi le z življenjem »servov« na posebnem, od zemljiškega gospodstva oddeljenem, zemljišču — torej z gospodarskim položajem, značilnim za podložnega kmeta —, je treba poudariti tudi pomen teh podatkov za poznanje prehoda med »serve«. Sorazmerno pogosti so podatki, ki pričajo o izgubi s v o b o d e ob tem prehodu, zvezane z izgubo lastne zemljiške posesti.

Sredi 9. stoletja je prvič omenjen »dvor« (curtis), v 11. stoletju pa je z oropanim poljedelskim orodjem takšnega dvora (6 ral) dokumentiran tudi obstoj pridvornega gospodarstva. Kljub temu je opravičen dvom, utemeljen v prirodi kraškega zemljišča, da bi imelo pridvorno gospodarstvo v primorju Hrvatske kdaj večji pomen in razsežnost. Zato je tudi dvomljivo, ali moremo iz listin, ki govore sredi 9. stoletja o »servih« in »ancillah«, v 11. stoletju pa o »družinah« (familia), v resnici sklepati z Barado, da gre v prvih primerih za prave sužnje na pridvornem posestvu, v drugih primerih pa za podložnike na posebnih delih zemljišča. Obstoj »tributa«, ki ga je po Zvonimirovi darovnici od leta 1078 pobiral njegov ujec Strez, kateremu je dal kralj »vse zemlje« v Mosoru od Salone do Bijačev, je gotovo dragocen podatek za širino podložništva, izraženega z dajatvami od zemljišča; toda to potrdilo ne pove, da bi ta oblika šele tedaj nastala in zamenjala starejše suženjstvo. Tako moremo že prve podatke o servih iz srede 9. stoletja z gotovostjo porabiti le kot dokaz za vezanost na zemljišče, s katerim so bili darovani; vse drugo pa je mogoče le domnevati.¹⁹¹

Za Slavonijo je v bistvu vse potrebno povedala že N. Klaić v svoji analizi skopih virov, ki se začenjajo šele od konca 11. stoletja dalje.¹⁹²

¹⁸⁹ S. Vilfan, n. d., str. 179—182; W. Fresacher, n. d., I—III, passim, posebej I od str. 104 do 143.

¹⁹⁰ V. Novak-P. Skok, n. d., str. 102—107. 220—222.

¹⁹¹ Fr. Rački, Documenta, št. 2, 37 in 38; V. Novak-P. Skok, n. d., str. 224 in 226.

Darovnice od začetka naprej poznajo »mancipia« s posestjo (mancipia una cum suis hereditibus heredumque successoribus), torej v gospodarskem pogledu v položaju fevdalnih podložnikov. Nekatere razlike so se sicer — po podatkih statuta zagrebskega kaptola ohranile — coloni so se mogli seliti in so bili torej osebno svobodni, servi pa so bili privezani na zemljo; v tem pogledu se niso razlikovali oni, ki so šele sami prešli med serve (ascripti) od rojenjakov (originarii, rojeni od servov).¹⁹³ Niti v načinu kmečkega življenja niti po dolžnostih do zemljiškega gospoda (po dajatvah in tlaki) pa med temi tremi vrstami podložnikov ni bilo bistvenih razlik.

Drugačen je bil položaj le v primorskih mestih,¹⁹⁴ kjer dokazujejo mestni statuti, da se je do 13. in celo do 14. stoletja ohranilo suženjstvo v pravem smislu — različno od antičnega le v tem, da gospodar ni razpolagal sam tudi s sužnjevim življenjem. Vendar gre pri tem prvenstveno za hišno služinčad, čeprav so jo do razvoja mestnega gospodarstva uporabljali ponekod tudi za poljsko delo na posestvih meščanov.¹⁹⁵ Po Čremošnikovih ugotovitvah o Dubrovniku šele v 14. stoletju sledi preusmeritev k osebno svobodnim hlapcem in služkinjam, nekako v istem času pa se preneha tudi uporaba »servov« na istem področju pri poljskih delih. Trgovina s sužnji — namenjena sedaj predvsem za preprodajo v Italijo — pa je v postopno upadajočem obsegu trajala še naprej.¹⁹⁶ Prav to trgovanje postavlja vprašanje o obstoju suženjstva v Bosni. Ali so bili sužnji, ki so jih dobivali dubrovniški trgovci od tod, doma nesvobodni kmetovalci na svojih posestvih, ali pa je Bosna poznala poleg podložnega kmečkega tudi suženjski sloj? Zaradi popolnega pomanjkanja virov o nižjih družbenih slojih v Bosni na to pomembno vprašanje pač ni mogoče odgovoriti s kakršnokoli gotovostjo; mogoče so samo domneve.

Vsekakor pa ima v virih s hrvatskega ozemlja izraz servus več pomenov. Pomeni tako sužnja, ki dela v gospodarstvu hiši ali na njegovem zemljišču in ki ga gospodar hrani, zato pa si prisvaja vse njegovo delo, kakor tudi nesvobodnega kmeta ali polsvobodnega kolona, ki živi na gospodarjevem posestvu skupaj s svojo družino ter obdelujeta oddeljen kos zemljišča, zato pa oddajata določen del pridelkov. V vsakem primeru posebej ni mogoče ugotoviti, v kakšnem pomenu je izraz uporabljen. Očitno pa je vendarle, da najkasneje od druge polovice 11. stoletja naprej — razen v primorskih mestih in njihovi najbližji okolici — vse bolj prevladuje drugi pomen.

¹⁹² Gl. op. 128.

¹⁹³ Gl. določbe o servih v Statuta capituli Zagrabiensis saec. XIV, v I. Tkalčić, Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis II, 1874; N. Klaić, n. m., str. 111—127.

¹⁹⁴ G. Čremošnik, op. 141; I. Sindik, Komunalno uredjenje Kotora, 1950, izd. SAN, str. 46—48.

¹⁹⁵ Dragan Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. stolieća. izd. JAZU, 1955, str. 53—60, 108—128; M. Mirković, HZ IV, 1951, str. 28—35; Fr. Rački, Documenta, št. 13.

¹⁹⁶ Aleksandar Solovjev, Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661, GZM N. S. I, 1946, str. 139—164; Vuk Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom XIV. veka u Dubrovniku, Anali Hist. Inst. JAZU u Dubrovniku II, 1953, strani 125—147.

Za Srbijo so podatki do konca 12. stoletja še bolj skopi in nejasni. Sredi 9. stoletja se sicer omenja darovanje dveh sužnjev — brez dvoma v pravem smislu te besede — bolgarskemu vladarju Borisu s strani sinov kneza Vlastimirja; vendar gre očitno za dvorne služabnike in ne za poljedelce.¹⁹⁷ Vsi drugi podatki o podrejenem družbenem sloju izvirajo do konca 12. stoletja le iz Barskega rodoslova.¹⁹⁸ Neposredno na vojno ujetništvo kot izvor »servov« kaže tudi tu le podatek, da je izročil Časlav ujete upornike »militibus in servitutem« (vojakom v sužnost), medtem ko drugi podatki o ujetnikih ne govorijo o posledicah ujetništva. Le podatki o plemstvu in velikaših pričajo o njihovi oblasti nad podrejenim poljedelskim prebivalstvom, ne pa o načinu, po katerem jim je to prebivalstvo podvrženo. Šele listina, s katero je Štefan Nemanja obnovil Hilendar, kaže vsekakor že prevladovanje podložniškega sloja na vasi; listina uporablja v Srbiji za to prebivalstvo preprosto izraz »ljudi« (samostanski oziroma županovi), medtem ko je izraz »pariki« omejen na podložnike na bizantinskem ozemlju.¹⁹⁹ Izraz »ljudi« pomeni vsekakor podložne poljedelce, poleg katerih se omenjajo tudi podložni pastirji kot »Vlahi«. V bistvu isto podobo že izoblikovanih fevdalnih odnosov kaže tudi znana listina samostanu Žiči, podeljena po Štefanu Prvovenčanem: podložno prebivalstvo nosi imena »nižni« ali »ubogi«, deli pa se na poljedelce (»zeml'ski ljudi«) in pastirje (»Vlahi«).²⁰⁰ Poznejši podatki pričajo sicer še tudi o ostanku sužnjev (otroci), toda v kolikor ti niso bili služabniki na dvoru, so tudi oni uživali v gospodarskem pogledu položaj podložnih kmetovalcev.

Podatki o razvoju podložništva v Makedoniji se uvrščajo v bistvu brez mnogih posebnosti v agrarni prostor pod vplivom bizantinskih oblik ter pričajo o močnem vplivu s te strani še pred padcem Samuelovega makedonskega carstva.²⁰¹ Kozma Prezbyter razlikuje v 10. stoletju prav tako malo »sužnja« od »parika« kakor Teofilakt Ohridski konec 11. stoletja. Sorazmerno skladnost razmer pred padcem makedonskega carstva in po njem dokazuje tudi dejstvo, da je mogel Bizanc v prvem obdobju po letu 1018 preprosto prevzeti staro ureditev, ob kateri so plačevali kmetje državi določene dajatve. Podolžnost »svobodnih« poljedelcev državi je bilo v 11. stoletju tudi tu — kakor drugod v Bizancu — izhodišče naraščanja cerkvene in posvetne fevdalne posesti, razdeljene v kmečka posestva, obložena z bremeni glede dajatev in tlake. Na teh posestvih že v 11. stoletju prevladujejo podložni kmetje (pariki in dulopariki), ki se razlikujejo predvsem po velikosti zemljišča, katerega hasnujejo. Poleg njih se omenjajo tudi podložni pastirji, Vlahi. Pti pri nastajanju te veleposesti pa so različne: najbolj znano je nastajanje s pomočjo vladarskih darovnic, toda Teofilakt Ohridski poroča tudi o tem, da so se kmetje sami podajali v zaščito in postajali pariki, pa tudi, kako so jih posamezniki prisilili k temu.

¹⁹⁷ Vizantinski zbori II (B. Ferjančič), str. 52.

¹⁹⁸ Ljetopis popa Dukljanina, izd. V. Mošin, 1950, str. 62; ostala mesta (str. 46, 58, 92) so za to vprašanje brez pomena.

¹⁹⁹ A. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava, 1926, str. 13—14.

²⁰⁰ A. Solovjev, n. d., str. 17—23.

²⁰¹ Gl. op. 14, 73 in 74.

O »sužnjih« (duloi) govore viri tudi tu — kakor v dalmatinskem primorju — skoraj samo v mestih. Celo izviri suženjstva so isti: starši so zaradi dolgov prodajali otroke, včasih pa so se osebno svobodni ljudje v stiski sami podajali v suženjstvo. Kot posebnost se omenja v Makedoniji le to, da so na tak način s svojimi otroki včasih plačevali starši tudi terjatve davčnih zakupnikov, ki jim niso mogli ustreči na drug način.²⁰²

Kljub gospodarskemu izenačenju podložnega prebivalstva pa so se v Makedoniji ohranile tiste redke pravne razlike, ki jih je ohranilo tudi drugod v bizantinski državi še ob koncu antike utrjeno Justinijanovo pravo.

Iz tega pregleda pglavitnih črt razvoja podložništva pri jugoslovanskih narodih v zgodnjem srednjem veku bi torej mogli postaviti naslednje pglavitne zaključke:

1. O suženjstvu v klasičnem smislu, v katerem je razpolagal gospodar s sužnjevim življenjem (*ius vitae ac necis*) in v katerem je bil suženj v gospodarskem pogledu povsem nesamostojen — kot hišna žival —, je v okviru poljedelstva v zgodnjem srednjem veku skoraj nemogoče govoriti. Izmed mest očitno ni segalo nikdar v količjak pomembnem obsegu preko stopnje patriarhalnega suženjstva.

2. Okrog leta 1100 je povsod že zaključen prehod »servov« v tipično fevdalno podložništvo, se pravi v življenje gospodarsko samostojnih kmetovalcev, ki plačujejo določene dajatve in opravljajo določena dela za hasnovanje svojega zemljišča, toda se prehranjujejo s pridelki dodeljenega jim zemljišča in sami zadovoljujejo tudi svoje druge potrebe.

3. Izraz »suženj« oziroma »rob« v srbskem in hrvatskem jeziku je spričo tega ob obravnavanju zgodnesrednjeveškega družbenega razvoja podložnega prebivalstva neprimeren; uporabljati ga je mogoče le pri sužnjih v mestih ter pri trgovanju s sužnji. Sicer pa hote ali nehotе zbuja predstave, zvezane z antičnim suženjstvom, ki v zgodnesrednjeveški družbeni strukturi od 9. do 12. stoletja niso več resnične. Poleg tega pokriva latinski izraz »servus« različne življenjske pojave. Pri Srbih je zato najbolje uporabljati izraz virov — »otrok« —, pri Slovencih pa se je v zgodovinoisju udomačil v ustreznem pomenu izraz »hlapec« (pridvorni ali nasajeni), čeprav ni vselej povsem ustrezen. Pri Hrvatih podoben izraz »sluga« ni uporaben in bi bilo zato tudi tu najbolje ohraniti preprosto izraz latinskih virov (*servus*, *ancilla*) s primerno opredelitvijo njegovega pomena.

III. Družbena struktura Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku²⁰³

Referat je zasnovan — ker so bili kratek čas pred tem objavljeni v Enciklopediji Jugoslavije pod geslom »Feudalizam« temeljni rezultati referatov v Beogradu in Zagrebu ter hkrati podan sintetičen pregled nastajanja fevdalne družbe pri jugoslovanskih narodih²⁰⁴ — kot analiza druž-

²⁰² Litavrin, n. n. m., str. 235—236.

²⁰³ Referat na II. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, sekcija za srednji vek, 24. XI. 1958, Zagreb; referat je le malenkostno spremenjen, v opombah pa je dodana dokumentacija le za tista vprašanja, v katerih ni razvidna že iz opomb k obema prvima poglavjema.

bene strukture jugoslovanskih narodov v zgodnjem srednjem veku v obliki štirih prerezov — glede strukture kmečke in fevdalne posesti in nepriviligiranega in priviligiranega prebivalstva. Takšna analiza daje konec koncev vendarle odgovor na temeljna vprašanja postavljene teme. Analiza je oprta — kolikor je to le mogoče — načelno le na podatke sodobnih virov za jugoslovanske pokrajine; le izjemno so uporabljeni tudi podatki iz kasnejšega časa za sklepe o stanju v zgodnjem srednjem veku.

Hkrati z analizo bi namreč želel opozoriti na velike razlike v razvoju jugoslovanskih narodov, na katere opozarjata že oba prejšnja referata. Te razlike so toliko pomembnejše, ker se poskuša v zgodovinopisnih delih v zadnjem času ustvariti preveč enotna slika o prehodu vseh slovanskih narodov v fevdalno družbo (n. pr. pri Lowmianskem).²⁰⁵

1. Struktura male (kmečke) posesti. — Neposredni podatki o strukturi male zemljiške posesti se nanašajo do konca 11. stoletja predvsem na slovenske pokrajine in na Istro, ki jih obravnavam pri analizi kot celoto zaradi podobnega pomena frankovskih vplivov na njihov razvoj, v nekoliko manjši meri pa tudi na Hrvaško; posredni podatki prihajajo v poštev predvsem za Hrvaško, v nekoliko manjši meri pa tudi za Makedonijo. Za Zeto in Raško, Bosno in Slavonijo obstoje v tem pogledu le podatki iz kasnejšega časa, vendarle pa pojasnjujejo ti podatki tudi nekatere pojave glede obdobja nastajanja razredne družbe in državne organizacije.

Po pričevanju listin o darovanju fevdalnih posestev v slovenskih pokrajinah od konca 8. do 11. stoletja je zvezana uvedba nove temeljne oblike male kmečke posesti, »kmetije«, z organizacijo frankovskega zemljiškega gospodarstva.²⁰⁶ Viri uporabljajo za takšno zemljiško posest različne izraze tujega izvora (mansio, mansus, hoba, colonia), tuje izraze pa je prevzelo tudi ljudstvo v svoji govorici (hoba, mansus, kmetija; zemlja); le zadnji izmed navedenih izrazov (zemlja) je domačega izvora, vendar ima ta izraz navadno drugačen pomen in se je poseben pomen »kmetija« mogel nanj prenesti šele pozneje; ta specifični pomen je pri tem izrazu tudi teritorialno zelo omejen. Čeprav so se »kmetije« v različnih krajih po svoji velikosti razlikovale (pač po kakovosti zemljišča ter po družbenem položaju svojega posestnika, t. j. po tem ali so bili polsvobodni ali »servi«), vendar ostane njihova skupna značilnost v tem, da je kmetija tista gospodarska enota kmečke zemljiške posesti (njiv in travnikov), ki je potrebna za vzdrževanje povprečne male družine in od katere more ta družina dati zemljiškemu gospodu predpisano rento v obliki, ki je v tem času običajna (dajatve in tlaka). Postopno spreminjanje svobodne slovenske vaške občine v vas z razdelitvijo zemljišča po hubah je proces, ki je trajal od 9. do 11. stoletja in ki ni hkrati zajel vseh slovenskih pokrajin. Od srede 9. stoletja naprej se kaže to tudi na ta način, da se vse bolj

²⁰⁴ Gl. op. 1.

²⁰⁵ Henryk Lowmianski, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, 1953; izvleček tudi v publikaciji La Pologne au Xe Congrès international des sciences historiques à Rome, 1955, str. 29—53.

²⁰⁶ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 448—451, 483, 484 (z literaturo in navedenimi glavnimi viri).

uporabljajo takšne opredelitve darovanega zemljišča, kakršne so mogoče le že po uvedbi hubne razdelitve zemljišča na darovanem posestvu.²⁰⁷ Posredno se more sklepati po stopnji poljedelskega tehničnega razvoja, da je bila pred tem hubnim preurejanjem vasi značilna za strukturo male zemljiške posesti nepopolno ustaljena zemljiška posest (s pogostnejšim prelaganjem njiv) in temu primerna veljava vaške skupnosti. Vendar pa ni dovolj podatkov, da bi mogli opredeliti značaj posameznih kmečkih posestev, se pravi ali je neposredno pred to preureditvijo vasi prevladovala zadružna posest ali pa že mala družina. Kot dokaz za obstoj zadrug so se navajala v zgodovinski literaturi navadno naslednja dejstva:²⁰⁸ a) dva podatka darovnic iz 9. stoletja (darovanje očeta in matere hkrati z odraslimi otroki ter zemljiščem); b) količina zemljišča, določena »po številu mož v vasi« (secundum numerum degentium in villa viroorum, 1100, v Kurji vasi in Razvanju pri Mariboru) ter omemba »devet hiš, ki se imenujejo z ljudskim imenom ognjišče« (vevrstete, 1255 na Kozjaku); c) možnost, da prežene »sorodstvo« (parentella, 1288 v Beneški Sloveniji) primoženo mlado ženo iz hiše ter solastništvo več kmetov glede istega kmečkega posestva v hribovskih predelih (na Tolminskem 1378). Vendar pa so lahko vsa ta dejstva prav tako tudi bodisi izjemni preostanki iz starejše dobe bodisi pojav skupne posesti v takšnih krajih, v kakršnih je prišlo v fevdalni dobi do podobnih pojavov tudi drugod v Evropi. Za posploševanje zadružnega značaja kmečke posesti pred sredo 9. stoletja, pred uveljavljanjem tujega vpliva, vsekakor ti podatki niso dovolj trdna podlaga. Pač pa se moreta povezati podatek o »možeh« v Razvanju in Kurji vasi pri Mariboru ter omemba »ognjišč« namesto kmečkih posestev na Kozjaku s podatkom o »hišicah« (casatae) v darovnici iz leta 777 za samostan v Kremšmünstru ter s podatki o darovanju »Slovanov« (Sclavorum) hkrati z zemljiščem v darovnicah iz srede 9. stoletja. Iz vsega tega se more sklepati, da je v slovenski vasi pred hubno preureditvijo težišče na hišah, ne pa na velikosti zemljišča, ki spada k njim. Toda vprašanje, ali so prevladovale »hiše« z malo družino ali zadružne »hiše«, mora ostati odprto. Tudi po preureditvi svobodne vasi v fevdalno podrejeno (hubno) vas pa je ostala vaški skupnosti — v okviru zemljiškega gospostva — skupna vaška pravica do uporabe gozda in pašnika, pri kosezih pa se je ohranila tudi predprava do nakupa zemljišča (v primeru njegove prodaje) v krogu širšega sorodstva.²⁰⁹

Kolikor je mogoče sklepati po danes znanem gradivu, ni prišlo do konca obravnavane dobe do podobnega preobrata v organizaciji male kmečke zemljiške posesti v nobeni drugi pokrajini jugoslovanskih naro-

²⁰⁷ Fr. Kos, Gradivo II, št. 191, 248, 292; 172, 173, 174, 241, 265, 277, 286, 297, 298, 300, 319, 327.

²⁰⁸ Fr. Kos, Gradivo II, 191, 292; A. Jaksch, Monumenta ducatus Carinthiae III, št. 500 in 115; P. S. Leicht, Un documento matrimoniale slavo del secolo XIII, Studi in Onore di Biagio Brugi, 1910 (prevod Fr. Kosa v Vedi 3, 1913, str. 299—300); Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja I, 1948, str. 23 in 25.

²⁰⁹ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 490—491, in Naša sodobnost III, 1955, str. 134—136; Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, 1952, str. 67—73; S. Vilfan, Ob nekaterih starih ženitovanjskih običajih obsoških in beneških Slovencev, Sloven. etnograf VI—VII, 1953—1954, str. 157—196; Fr. Kos, Gradivo I, št. 256.

dov. Na Hrvatskem se omenjajo v virih največ posamezni deli zemljišča (kakor terra, ager, campus, pratum, hortus, vinea, olivetta), ki včasih predstavljajo tudi edino posest človeka, ki takšen del posesti prodaja.²¹⁰ Podatki v samostanskih kartularjih o prodaji in darovanju različnih kosov zemljišča, katere prodajajo ali darujejo »villani«, ne dovoljujejo nikakršnih sklepov o povprečni velikosti njihove posesti, marveč opozarjajo samo na težki gospodarski položaj, zaradi katerega je ta posest izginjala v korist velike zemljiške posesti (zlasti po podatkih kartularja samostana sv. Petra v Selu). Vendar pa je tudi v tem pogledu vprašanje, v kolikšni meri je mogoče posploševati položaj v sosledstvu Splita in Zadra — podatki kartularjev se nanašajo skoraj izključno le na to področje²¹¹ — na vso Hrvatsko. Po vseh teh podatkih se zdi, da tedaj na posestvih svobodnih villanov še ni bil uveden sistem kmečkih enot, poznejših »žrebov« (sortes), ker je šele tedaj začelo na Hrvatskem v večji meri nastajati zemljiško gospodarstvo na račun svobodne posesti villanov. Zaradi pomanjkanja podatkov v virih je sploh težko sklepati, v kolikšni meri se je razvil kolonat, ki je kraški naravi zemljišča najbolj ustrežal. Nedvomno pa je, da je razširjanje kolonatskega razmerja v 12. in 13. stoletju vsekakor še naprej oviralo ustaletev gospodarske enote male kmečke posesti. Glede velikosti posestva ni mogoče ugotoviti nikakršne razlike med villani in servi; v kartularju samostana sv. Petra je izpričan celo primer, da je ohranil servus posestvo, ki ga je imel v posesti pred izgubo svoje svobode. Po podatkih iz 13. stoletja je znašal obseg kmečke posesti (»selišta«) en žreb (sors), to pa je po podatkih zadarskega katastrika iz začetka 15. stoletja 32 gonjajev oziroma okrog 7,6 hektarjev.²¹² Do konca 11. stoletja priča velika večina podatkov o posestvih malih družin (oziroma posameznikov). V virih iz 11. stoletja je le osem takšnih primerov, v katerih prodaja zemljišče več članov družine skupaj.²¹³ Le takšne primere pa bi mogli vzeti kot nekakšno potrdilo za obstoj zadrug. V okviru širšega sorodstva se je ohranila omejitvev svobodnega razpolaganja z zemljiško posestjo v obliki prvenstvene pravice do nakupa (prvokupa), kar so navadno uporabljali tudi za dokazovanje obstoja zadruga. Toda ta pravica povezuje v resnici le po več družin, ki žive kot samostojne gospodarske poljedelske enote. Za Slavonijo ni v tem razdobju v virih nikakih podatkov te vrste.²¹⁴ Razvoj male zemljiške posesti gre pozneje vsekakor — predvsem pod vplivom s severa — v smeri organizacije zemljiškega gospodarstva zahodnega tipa (urbarji, sessio). Po Hauptmannovem mnenju pa vendarle dopuščajo viri iz 12. in 13. stoletja kljub svoji skromnosti dokazovanje, da so na zemljiških gospodarstvih obstajale zadruga (CDC II, št. 45, l. 1137: duo aratra cum sex mansionibus et decem domibus; IV, št. 271, l. 1246: duo mancipia cum filiis et filiabus et curiam cum domibus et aedificiis; VI, št. 282, l. 1299: poziv pred sodišče

²¹⁰ Fr. Rački, Documenta, gl. register in pos. št. 133; V. Novak-P. Skok, n. d., str. 216—224.

²¹¹ V. Novak-P. Skok, n. d.; V. Novak, Zadarski kartular, izd. JAZU, 1959, Fr. Rački, Documenta, št. 133.

²¹² S. Antoljak, Zadarski katastrik, Starine 42, 1949, str. 407, op. 120, in tekst katastrika; N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 215; M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957, str. 17—20.

»Dyonisio et populis de eadem villa, iobagionibus eiusdem Rozbeyd com-morantibus in una curia sub una porta«). Vendar tudi ti primeri žal niso dovolj jasni, da bi bilo po njih mogoče trdno sklepati na obstoj zadružnih enot ali celo o njihovem relativnem obsegu na vasi.

Naturalni davek v Makedoniji, ki ga izpričujejo pisani podatki najkasneje za dobo makedonskega carstva in ki je bil določen po »dzeugá-rionu« (= dan oranja, prenešeno torej »oral«), priča vsekakor o tem, da so določali velikost davka v sorazmerju z velikostjo zemljiške kmečke po-sesti.²¹⁵ Vendar pa skromni podatki ne dopuščajo nikakršnega drugega sklepa. Kot vzorec so pri davčnem sistemu posnemali verjetno bizantinsko ureditev, ki je po sredi 11. stoletja v Makedoniji povsem prevladala. Na Srbijo ni niti takšnih podatkov. Vendar pa priča dejstvo, da se po-klanja v darovnicah — začevši s hilendarsko darovnico iz l. 1198/99 — zem-ljišče po »pariki« ali po »hišah« (kuća; n. pr. listina samostanu Višoki Dečani iz l. 1330), da se tu ni v popolnosti zaključil proces ustaljevanja enote male zemljiške posesti niti v okviru fevdalnega zemljiškega gospo-stva. Stojan Novaković je razlagal ta pojav s samim značajem srbskega srednjeveškega poljedelstva.²¹⁶

Vprav dejstvo, da v večini jugoslovanskih pokrajin ni prišlo do usta-litve enote vaše zemljiške posesti in da se zato imenuje ta enota prepro-sto po »hiši«, je pripeljalo — skupaj z napačnim prepričanjem 19. stoletja (spričo močne obnovitve zadružne oblike pod turško oblastjo in v Vojni krajini ter v nemajhni meri tudi zaradi prepričanja o pristnosti Hankovih potvorb, katerih vpliv pa posredno preko že izoblikovanih teorij v zgodo-vinopisju v celoti ni prenehal niti do danes!),²¹⁷ da je zadružno življenje posebna značilnost slovenskega sveta nasploh — do mnenja, da je prevla-dovala zadruga tudi v srednjeveški strukturi vasi pri Srbih in Hrvatih. Po filološki analizi zadružne terminologije o sorodstvu v resnici obstoje razlogi za mnenje, da izvira zadruga pri Slovanih genetično iz razmer, ki jih opisujejo bizantinski pisci za obdobje, ko so se Slovani naseljevali na Balkanskem polotoku, ter da se kot družbena oblika ni mogla izgubiti, ker bi se sicer izgubila tudi ta natančna sorodstvena terminologija.²¹⁸ Vendar pa to ne pomeni, da bi morala zato obstojati tudi kot e d i n a oblika dru-žinske ali gospodarske skupnosti na vasi ali da bi morala vsaj prevla-dovati nad drugimi oblikami, saj se je mogla v ugodnejših razmerah znova razširiti. Srednjeveški viri pričajo vsekakor o teritorialno omejenem obstoju zadružne oblike. Dokazovanje njene precej večje razširjenosti se je opiralo predvsem na pravico do prvenstvenega nakupa. Dokazovanje z virtualnimi pravicami sorodnikov (resničnih ali namišljenih) pa samo po

²¹⁵ Fr. Rački, Documenta, str. 60 (št. 43), 91 (70), 85 (63), 91 (71), 94 (72), 96 (77), 173 (133/51 in 53).

²¹⁶ Gl. Fr. Rački, Documenta, in J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavo-niji, 1950, str. 7—27, kjer je vse, kar se nanaša na predogrsko obdobje, le poskus rekonstrukcije po poznejšem stanju.

²¹⁷ Listini cesarja Basilijsa I. 1019 in 1020, izd. H. Gelzer, Byzantinische Zeitschrift II, 1893, str. 42—46 (prev. Lj. Lape, Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod (I), 1951, str. 66—72.)

²¹⁸ Stojan Novaković, Selo, 1943², str. 84—131.

²¹⁷ Gl. op. 16 in 17.

sebi odpade, kajti o zadrugi je mogoče govoriti le tedaj, kadar gre za resnično gospodarsko skupnost »velike družine«. — bodisi patriarhalne, bodisi matriarhalne, bodisi »demokratične«. Reči je mogoče le to, da je pustilo osredotočenje male zemljiške posesti v »hiži« oziroma »kući« brez ustalitve povprečne velikosti posesti same vselej možnost, da se je obnovila oblika »velike družine«. Z ustalitvijo povprečne vaške posesti na tistem obsegu, ki ustreza gospodarskim možnostim (pri obdelovanju) in potrebam »male družine«, pa se je ta možnost zaprla. To pa je dejansko tudi vse, kar je po virih iz zgodnjega srednjega veka mogoče reči o strukturi male kmečke posesti v večini jugoslovanskih pokrajin.

2. Struktura velike posesti. — Glede strukture in izvora velike zemljiške posesti v raznih pokrajinah jugoslovanskih narodov so razlike precej večje kakor glede male zemljiške posesti. To je razvidno tudi po skromnih podatkih virov, ki so teritorialno omejeni skoraj na ista področja kakor viri za malo zemljiško posest. Pred frankovsko dobo obstoje začeti fevdalne velike posesti v Istri — v ostankih latifundij in v obliki nekih dajatev od zemljišča v korist škofom;²¹⁹ te dajatve dobivajo postopno fevdalni značaj — ter v osrednjem delu Karantanije,²²⁰ kjer se zdi, da je frankovski kralj delno prevzel prejšnjo posest karantanskega kneza; po opisu razmer v Ingovi legendi obstoji možnost, da so se uveljavljale na teh posestvih tudi neke oblike suženjske organizacije dela. V večini slovenskih pokrajin spada prelom na poti k prevladi fevdalne velike posesti nad poprej svobodnimi vaškimi občinami v frankovsko dobo. Podlaga tega preloma je pravica frankovskega kralja, da more razpolagati z zemljiško posestjo upornikov in z vsem neobdelanim zemljiščem; oblika prevlade fevdalne posesti pa so kraljevske darovnice, ki so zelo hitro zajele tudi področja s svobodnimi vaškimi občinami. Fevdalna veleposest vključuje prejšnje vaške občine na dva načina: delno z neposrednim razlaščanjem dotedanjih »svobodnih Slovanov« (v Podonavju), delno pa s spreminjanjem poprejšnjih javnopravnih dajatev (izpričanih za karantanskega kneza in v Istri) v fevdalne dajatve zemljiškemu gospodu. V severnih in zahodnih pokrajinah tedanjega slovenskega ozemlja po številu prevladujejo srednja in manjša zemljiška gospostva, na vzhodu in jugu pa bolj strnjena in večja. V 9. stoletju se — v tistih predelih, kjer nastaja fevdalna veleposest že tedaj — v večji meri uvaja sistem pridvornega gospodarstva (številčno razmerje med pridvornimi in nasajenimi »hlapci«-servi je bilo po znanih primerih približno 1 : 3). Na tistem ozemlju, ki ga je zajel ta razvoj šele ob prelomu 10.—11. stoletja (po umiku Madžarov iz Pomurja in zgornjega Posavja), pa so dvori mnogo redkejši in manjši, večina obdelanega zemljišča na zemljiškem gospostvu pa je podeljena neposredno podložnim kmetom. Le v izjemnih primerih se je ohranila svobodna posest, ki ni imela značaja zemljiškega gospostva (kosezi!).²²¹

²¹⁸ H. Hirth, Die Indogermanen, II, 1907, str. 420—421; O. Schrader, Die Indogermanen, 1919³, str. 77—88.

²¹⁹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 23.

²²⁰ Gl. op. 56.

Čeprav so podatki za Hrvatsko²²² v dobi domačih vladarjev tako maloštevilni kakor tudi premalo jasni in delno negotovi, vendarle kažejo, da je nastajalo fevdalno zemljiško gospodarstvo na dva načina: nastajalo je kot kraljevska ali s strani kralja darovana zemljiška posest ali pa v obliki razširjanja zemljiške posesti meščanov in cerkvenih ustanov dalmatinskih mest. Barada je z analizo podatkov o Kliški županiji uspel dokazati, da je znaten del tega ozemlja pripadal knezu (oziroma kralju).²²³ Bolj pomanjkljivi in kritično premalo preverjeni viri pričajo tudi o kraljevski posesti v zaledju Zadra ter o darovnicah kraljevske posesti (ali dohodkov) osebam z dvora in cerkvenim ustanovam.²²⁴ Za sedaj se more domnevati, da so obstajala v večji ali manjši meri zemljiška gospodarstva na onem ozemlju, ki ga vštevava Konstantin Porfirogenet v kraljevske županije. Izven tega bizantinske teme Dalmacije pa se ni razvil ta tip zemljiškega gospodarstva. Vzporedno s tem načinom nastajanja fevdalne veleposesti pa razkraja majhno vaško posest tudi vpliv denarnega gospodarstva, osredotočenega v dalmatinskih mestih, kar omogoča dalmatinskim meščanom (n. pr. Petru Cernemu) zbiranje majhnih kosov zemljišča v veliko posest. Na podoben način — torej s kupovanjem in z darovanjem majhnih delov zemljišča — se je povečevala tudi zemljiška posest samostanov.²²⁵ Prav ta proces pa opozarja tudi na to, da je znaten del zemljiške posesti v tem času izven doseg kraljevskih rok in da pripada »villanom«; analize iz zadnjega časa pa so pokazale, da o tej posesti vsekakor ni mogoče govoriti kot o veliki fevdalni zemljiški posesti, kakor so včasih razlagali te podatke.²²⁶ Po dosedanjih preiskavah pa še vedno ni rešeno temeljno vprašanje, se pravi kakšen je relativen obseg velike fevdalne posesti v razmerju do svobodne kmečke posesti, organizirane v »plemenih«. Zdi se, da je v primeri s slovenskimi pokrajinami obseg zemljiških gospodarstev na Hrvatskem sorazmeroma majhen tako po količini zemljišča kakor tudi po številu servov ali njihovih družin. Kot organizacijska oblika se omenjajo tudi tu dvori (curtes) s servi.²²⁷ Vendar je pokazala analiza virov, da servi živijo večinoma na posebnih kmečkih posestvih kot podložniki, ne pa kot antični sužnji na dvoru. Le v enem primeru priča oplenjeno premoženje takšnega dvora o dejanskem pridvornem poljedelskem gospodarstvu.

Struktura podložniških dajatev v Slavoniji (pomen marturine, prvotno kraljevskega davka, med dajatvami zemljiškemu gospodu!) od 12. stoletja dalje do reform v 14. in 15. stoletju dopušča domnevo, da se je

²²¹ Fr. Kos, Gradivo I, št. 225 in II, št. 191; I, 336 (B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 492—494).

²²² Zbrani pri Fr. Rački, Documenta; tudi najboljša obravnava je doslej še vedno Fr. Rački, Notranje stanje Hrvatske prije XII. vijeka, Rad JAZU 70 in dalje, posebej 1894.

²²³ M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1953, str. 23—26.

²²⁴ Gl. razčlenbo glede teritorialne pripadnosti listin v Fr. Rački, Documenta, pri O. Mandić, HZ V, 1952, str. 229.

²²⁵ Fr. Rački, Documenta, št. 133, in V. Novak, Zadarski kartular.

²²⁶ N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 209—220, in HZ XI—XII, 1958—1959, strani 145—152.

²²⁷ Fr. Rački, Documenta, gl. register; op. 191.

fevdalizem širše razmahnil v Slavoniji šele pod neposredno ogrsko oblastjo in sicer s spreminjanjem prejšnjih kraljevskih dohodkov v dohodke zemljiških gospodov. Te dohodke je namreč kralj ob podeljevanju zemljiške posesti delno ali v celoti podeljeval novemu zemljiškemu gospodu. Vsekakor je prvotni kraljevski davek, marturina ali kunovina, pozneje poglaviti sestavni del fevdalne rente. To poznejše stanje narekuje sklep, da je bila ta pokrajina razdeljena do konca 11. stoletja — podobno kakor zgoraj Posavje do okrog leta 1000 — še vedno predvsem v svobodne vaške občine in da je postala v celoti, potem ko je prišla pod oblast ogrskih kraljev iz Arpadovega rodu, kraljevska posest (terra regalis). Prav s tem razvojem je mogoče razložiti tudi kraljevske darovnice v tej pokrajini od devetdesetih let 11. stoletja naprej.²²⁸

Za Makedonijo so ohranjeni podatki o notranji diferenciaciji slovanskega prebivalstva glede premoženja in vojaške opreme že kmalu po naselitvi v novi domovini.²²⁹ V virih o bogumilskem gibanju (v 10. stoletju) se poudarjajo zlasti razlike med bogatimi in revnimi ter med gospodarji in hlapci.²³⁰ Vendar pa ti viri ne omogočajo vpogleda v značaj teh razlik. Vse do leta 1018 so znani le dvorci, s katerimi je bil nagrajen za svoje delo Kliment, ter sorazmerno majhna posestva škofij, ki so imela od 12 do 40 parikov.²³¹ O posvetni fevdalni posesti ter o zemljiški posesti samostanov pa je zaradi popolnega pomanjkanja virov mogoče za ta čas le ugibati.

Glede Srbije sicer v tem času sploh ni podatkov o obsegu velike fevdalne posesti. Vendar pa je pot do njenega nastajanja vendarle po ohranjenih virih zelo jasna. Tudi tu je nastajalo zemljiško gospostvo iz dveh elementov. Na eni strani ima vladar pravico do zemljiške posesti in do podeljevanja zemljišča vojaškim poveljnikom in pokrajinskim upraviteljem, na drugi strani pa ima pravico do davka, ki ga plačuje svobodno prebivalstvo.²³² Poleg neposrednega nastajanja zemljiških gospostev s kraljevskimi darovnicami je pripeljala očitno tudi postopna fevdalizacija teh sprva javnopravnih dajatev, ki jo je mogoče slediti kot pomemben faktor v razvoju po podatkih Barskega rodoslova (Letopisa popa Dukljanina),²³³ do položaja, ki se kaže po listinah od konca 12. stoletja naprej. V njih se kaže že jasna fevdalna razredna delitev prebivalstva, oprta na fevdalno strukturo velike in majhne zemljiške posesti.²³⁴

²²⁸ Gl. op. 87; *Stj. Antoljak*, Pobiranje marturine, cerkvene desetine i vojščine u zadarskom distriktu, *Starine* 49, 1959, str. 227—234, daje nove podatke, a poskus, raztegniti to dolžnost preko 14. stoletja nazaj, ni uspel; O. Mandić, *HZ XI—XII*, 1958—1959, str. 177 sl., pa razvoj marturine (prvotno naj bi bila to fevdalna renta) predstavlja bistveno zgrešeno.

²²⁹ Gl. op. 72.

²³⁰ Zlasti »Beseda Kozme Presbitera«, gl. ed. M. G. Popruženka, *Bulgarski Starini* 12, 1936, in *H. Ch. Puech*, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, 1945.

²³¹ Gl. op. 215.

²³² *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. V. Mošin, 1950, str. 62 in 55 sl.

²³³ N. Radojčić, *GSND XV*, 1935, str. 10—19.

²³⁴ Gl. op. 199 in 200.

3. Struktura vaškega (neprivillgiranega) prebivalstva. — V slovenskih pokrajinah pričajo viri iz frankovske dobe — torej še v obdobju, ko je nastajala fevdalna veleposest — še neposredno o »svobodnjakih« (liberi) in o servih. Vendar pa je ta prelom zelo hitro spremenil to podobo, zlasti zaradi spremenjenega značaja male kmečke posesti. V večini slovenskih pokrajin si podreja fevdalno veleposestvo vaško prebivalstvo predvsem kot »hlapce« (mancipia, servi). V družbenem pogledu med pridvornimi hlapci (servi cottidiani) in na kmetijah naseljenimi hlapci (servi casati) ni v bistvu nikakršne razlike. Prvi in drugi so glede svojih osebnih pravic zelo blizu položaja antičnih sužnjev. Vendar pa predstavlja za serva, ki mu je bila dodeljena posebna poljedelška gospodarska enota v samostojno obdelovanje in hasnovanje (takšni servi so sestavljali tri četrte prebivalstva tudi na pridvornih zemljiških gospostvih!), takšen položaj v resnici izhodišče za njegov dvig v srednjeveško podložništvo.²³⁵ V Slovenskem Primorju in v Istri pa se pojavljajo svobodnejše oblike podložništva že od začetka. Poleg »servov« omenjajo tu listine ob podeljevanju imunitetnih pravic tudi »colone«, »cartulate« (osvobojenice), »commendate« (ljudi, ki so se sami zatekli v varstvo zemljiškega gospoda) in »ekskusate«. Slovani, ki so se naseljevali okrog leta 800 v Istri, so bili dolžni le plačevanje določenih dajatev istrskemu »vojvodi« (dux — vendar izraz izvira iz bizantinske terminologije in pomeni le »upravnika dukata«, nima pa pomena »vojvode« v smislu frankovskega prava te dobel) za uživanje zemljišča, ki ga obdelujejo; očitno so sicer osebno svobodni.²³⁶ Nasprotno pa so se v notranjosti slovenskega ozemlja uveljavljale svobodnejše oblike podložništva predvsem šele v zvezi s kolonizacijo.

V zadnjem času je utrpela resne udarce tudi teorija o svojskem družbenem dualizmu na Hrvatskem v zgodnjem srednjem veku. V tem pogledu ni toliko pomembno vprašanje »Sklabarhontov«, ki so bili neutemeljeno uporabljeni v dokazovanju tega posebnega hrvatskega razvoja, kolikor vprašanje »villanov« kot svobodnega sloja vaškega prebivalstva.²³⁷ Viri namreč poznajo za vaško prebivalstvo v okviru zemljiškega gospostva v resnici samo en izraz — »servi«. Ne le darovnice, po katerih je priznaval tudi Barada razvoj od suženjskega položaja v IX. do podložniškega položaja (in življenja na posebnem kmečkem posestvu) v 11. stoletju, marveč zlasti živi primeri teh »servov« v kartularju samostana sv. Petra v Selu kažejo, da gre pri servih v bistvu za isti razvoj kakor v slovenskih pokrajinah. Po teoriji o družbenem dualizmu (t. j. po trditvi, da so sestavljali družbo na Hrvatskem le slovanski podložniki z ene ter Hrvati — osvajalci in plemiči — z druge strani) naj na Hrvatskem ne bi bilo nikakršnega sloja svobodnega vaškega prebivalstva že od srede 7. stoletja naprej. Poglavitni spor se torej bje glede na značaj očitno svobodnega sloja »villanov«, ki jih viri omenjajo z družbeno neopredeljenim izrazom (»prebivalci vasi«, vaščani). Vsekakor se opravičeno uveljavlja dvom o pravilnosti dokazovanja, po katerem naj bi pripadali ti »villani« že sta-

²³⁵ Gl. zgoraj, str. 73.

²³⁶ Fr. Kos, *Gradiivo II*, št. 23; za posamezne družbene kategorije gl. register!

²³⁷ Gl. op. 42 in 226.

novsko izoblikovanemu plemstvu. Vendar do rešitve vprašanja, kako se razkraja ta sloj svobodnega vaškega prebivalstva v obdobju, ko se dvigajo velikaši, problema villanov ni mogoče imeti že za popolnoma rešenega.

V Makedoniji se omenjajo sredi 10. stoletja v tekstih o bogumilih očitno podložni kmetje, leta 1018 pa v listinah cesarja Basilija tudi pariki na cerkvenih posestvih (t. j. podložniki na posebnih posestvih, ki plačujejo določene davke in dajatve državi ali zemljiškemu gospodu).²³⁸ Dovolj živo sliko o težkem položaju parikov, izkoriščanih s strani fevdalnih posestnikov ter izmzgavanih po pobiralcih državnega davka, podajajo pisma ohridskega arhiepiskopa Theofilakta (okrog leta 1100), toda vzporedno s tem se pojavljajo v Makedoniji v 11. stoletju tudi še pravi sužnji, ki so jih prodajali v bizantinska mesta.²³⁹ Vendar pa se je treba zavedati, da se je v Makedoniji pod vplivom Bizanca razvoj v smislu dozorevanja fevdalnega podložnega kmečkega prebivalstva nekoliko zakasnil. Ne le zaradi tega, ker je del makedonskega ozemlja zajela v 9. stoletju organizacija bizantinskih tēm, marveč tudi zato, ker je obstajala v tem času tudi v Sklavinijah vsaj v neki obliki bizantinska uprava. To dejstvo dokazuje primer Metoda, enega izmed obeh solunskih apostolov med Slovani, ki je bil pred odhodom v samostan nekaj časa knez v eni izmed makedonskih Sklavinij.²⁴⁰ To pa pomeni, da je pred prehodom pod bolgarsko oblast sredi 9. stoletja vplivala bizantinska politika s svojim varovanjem kmetov kot nosilcev državnih davkov v neki meri — čeprav omejeni — tudi na makedonski razvoj.

Skoraj z nikakršnimi podatki ne razpolagamo glede na družbeno strukturo vaškega prebivalstva v Slavoniji, Bosni in Srbiji v tem obdobju. Edina delna izjema je Srbija, za katero je v 9. stoletju izpričan obstoj suženjstva, čeprav ne poljedelskega značaja, marveč za službo na dvoru. Družbena razdelitev, ki jo kaže listina za samostan Žičo v začetku 13. stoletja (1220: vlastela, vojnici, ubogi ljudi, zadnji se dele še na zemelne ljudi in na vlahе), opozarja hkrati s podatki o »vojakih« (populi) v Barskem rodoslovu morda na podobno razdelitev vaškega prebivalstva, kakršno smo srečali na Hrvatskem.²⁴¹ Poleg odvisnih sužnjev in parikov (»zemelni ljudi«) in pastirjev bi namreč mogli sklepati po teh podatkih na obstoj sloja svobodnega vaškega prebivalstva, ki je bil dolžan vojaško službo (vojnici) in ki se je ob nadaljnjem napredovanju fevdalnega reda razkrojil — delno je prešel v nižje plemstvo, delno med podložnike; noben poznejši vir ga ne omenja več.

4. Struktura privilegirane sloja (plemstva). — Pravo plemstvo, to je tisto, čigar družbeni položaj se opira na posest zemljiškega gospostva, je dobilo v slovenskih pokrajinah po prelomu v frankovski dobi v glavnem tuj značaj in spričo tega za ta kratek primerjalni pregled ni več posebno pomembno. Zanimivo in pomembno je le eno vprašanje, kakšen je razvoj višjega družbenega sloja v prejšnjem razdobju, kosezov (starokarantanskega plemstva ali oboroženega spremstva karantanskega

²³⁸ Gl. op. 215.

²³⁹ Gl. op. 202.

²⁴⁰ Žitje Metodija, c. II (k temu: *Fr. Dvornik*, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, 1933, str. 15—18).

kneza), v novi družbi.²⁴² Najvišji del tega sloja (primores, proceres ipd.) je bil po udeležbi v uporu pod vodstvom Ljudevita Posavskega hkrati s karantanskim knezom vsaj v znatni meri odstranjen. Nekaterim kosezom pa je vendarle uspelo, da so se vključili v razvoj pravega plemstva, vendar le kot posamezniki, ki niso dali temu plemstvu kakšnega posebnega značaja.²⁴³ Vendar so tudi kosezi kot družbeni sloj — čeprav so to po svojem gospodarskem položaju navadni kmetje — ohranili še nekaj stoletij privilegirani družbeni položaj. Niso ohranili le pravice do formalne volitve in vmeščenja koroškega vojvode, marveč so uživali še tudi po pojavu nižjega plemstva do srede 12. stoletja za svoj gospodarski položaj izredno visok družbeni položaj: v listinah nastopajo v vstah prič neposredno za člani višjega sloja ministerialov, pa pred nižjimi ministeriali in vitezi. Od srede 12. stoletja naprej pa se je začelo njihovo postopno propadanje, ki jih je pripeljalo do 16. stoletja med navadne podložnike.

Vprašanje kosezov nas opozarja, da tudi na Hrvatskem kmečki gospodarski položaj »villanov« ter pripadnikov svobodnih »plemen« še ne odgovarja v celoti tudi na vprašanje glede njihovega družbenega položaja. Toda glede razvoja hrvatske družbe v zgodnjem srednjem veku se vodi razprava tudi o mnogo pomembnejših vprašanjih.²⁴⁴ Dejstvo, da se iz »plemen« dvigajo razne družine, postavlja vprašanje, na kakšen način se začena to dviganje. Vsekakor je staro in utemeljeno delno že na neenakomerni razdelitvi zemljiške posesti med člani »plemena« od razdobja naseljevanja naprej, delno pa prav tako tudi povezano s posebnim razmerjem do kneza (oziroma kralja). Na oba načina se je postopno oblikoval družbeni sloj, ki sicer od ostalega svobodnega prebivalstva še ni bil jasno oddvojen z ostro družbeno ločnico, vendar pa se je po načinu svojega življenja že toliko razlikoval od življenja svobodnega vaškega prebivalstva, da so imenovali tuji opisovalci naših razmer, navajeni točne stanovske fevdalne terminologije, njegove člane »plemiče« (n. pr. l. 1000 omemba 40 »nobiles« pri Kačičih).²⁴⁵ Kljub temu pa je do danes ostalo odprto vprašanje stanovske (formalno pravne) dozorelosti tega plemstva in to-

²⁴¹ N. Radojčić, GSND XV, 1935, str. 18—22; D. Janković, Istorija država i prava naroda Jugoslavije I, 1957⁴ (enako v prejšnjih izdajah), sicer osporava to razlago »populus«, vendar njegovo stališče ni v skladu s terminologijo latinskega jezika v tem času.

²⁴² Zadnji pregled gl. B. Grafenauer, HZ XI—XII, 1958—1959, str. 207—231; v pregledu nista še zaieti razpravi E. Klebel, Der Einbau Karantaniens..., ter Michael Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, oboje v Carinthia I, 160, 1960, str. 663—726.

²⁴³ Zasluga za ugotovitev teh primerov gre posebej Lj. Haptmannu, gl. njegovo zadnje delo o tem: Staroslovenska družba, 1954, str. 75—126; poleg tega gl. za njim Herwig Ebner, Von den Edlingern in Innerösterreich, 1956, str. 23—30, ter obe zgoraj navedeni razpravi iz Carintie (op. 242).

²⁴⁴ Gl. poleg op. 1 še prvo sintetično zaokrožitev te problematike: Nada Klaić, Tzv. »Pacta conventa« ili tobožnji ugovor izmedju plemstva dvanaestoro plemena i kralja Kolomana 1102. godine, Historijski pregled VI, 1960 str. 107—120. Mandičev poskus vrnitve vprašanja na stare kolesnice, HZ XI—XII, 1958—1959, str. 165—206, je povsem neuspeh že zaradi načina argumentacije, ki nasprotuje najpreprostejšim zahtevam o načinu zgodovinskega dokazovanja (gl. op. 17 in 84).

²⁴⁵ Fr. Rački, Documenta, št. 209, str. 426.

vrstnega razlikovanja tega sloja od »plemen«, iz katerih dela se je pozneje izoblikovalo nižje plemstvo. Domači viri so namreč do konca 11. stoletja glede uporabe izraza »nobiles« in glede podatkov o njih zelo skopi; tisti dokumenti, ki so jih doslej večkrat navajali v prid tezi, da je že v tem času obstajalo na Hrvatskem tako višje, kakor tudi nižje plemstvo, pa so brez izjeme poznejši falzifikati.²⁴⁶ Zdi se, da je vendarle mogoče tudi za Hrvatsko — podobno kakor velja za srbski razvoj — resno trditi, da je predstavljal pglavitno podlago za odprto prištevanje k »plemstvu« (nobiles) do konca 11. stoletja prav poseben odnos do vladarja.

Pri Srbih je to nedvomno dejstvo. Čeprav postopno napreduje notranja premoženjska in družbena diferenciacija že od časa bojev proti Bizancu ob Donavi in od naseljevanja naprej, čeprav se sorazmerno zgodaj zelo dviga tudi položaj županov — še v času, ko so bili to po besedah Konstantina Porfirogeneta voljeni »župani-starci« —, je imel vendar vladar tako po poročilih Konstantina Porfirogeneta kakor tudi po legendarno prepletenih opisih Barskega rodoslova velik vpliv na kvalitativni dvig posameznikov v vrste plemstva. Že v 9. stoletju je bil na ta način povzdignjen župan Krajina v Travuniji v dednega arhonta.²⁴⁷ Številne primere takšnega dviganja v položaj upravitelja posameznih pokrajin navaja Barski rodoslov. Prav s takšnim dvigom je zvezana v 11. stoletju tudi prva omemba formalne vazalne prisega zvestobe v Zeti.²⁴⁸ Hkrati pa se začenja že v 10. stoletju tudi nasproten proces — spreminjanje javnopravnih dajatev v fevdalne ter teritorializacija in osamosvajanje visokega plemstva (položaj po padcu Časlava). Vendar pa se je ta razvoj zaključil šele nekaj stoletij pozneje, skoraj istočasno z izoblikovanjem nižjega plemstva, vlasteličičev, iz »vojnikov«, torej iz dela nekdanjega svobodnega prebivalstva.

5. Zaključek. — Ta vzporedni prerez, časovno omejen in skrčen v mnogočem zgolj na ugotovitev najbistvenejših dejstev in odprtih vprašanj, vendarle opozarja na tako velike razlike v primerjavi s prvotnim skupnim izhodiščem, da to jasno kaže, kako različne so bile podlage zgodnj srednjeveških držav jugoslovanskih narodov. Še jasneje postane to, če upoštevamo vsaj še nekaj konkretnih dejstev v njihovem nastajanju. V ureditvi makedonskih Sklavinij se kažejo v dobi Prvuda vsekakor vsaj še nekateri elementi plemenske zveze, hkrati pa je treba poudariti velik pomen Soluna za dozorevanje okoliškega slovanskega prebivalstva v vsem zgodnj srednjeveškem razvoju Makedonije. Pri Hrvatih je potrebno omeniti vsaj dve dejstvi: pojav »oboroženega spremstva« (praetoriani, auxilium domesticum) za Bornove vlade ter pomen davka bizantinskih dalmatinskih mest za kakovostni dvig hrvatskega vladarja po letu 878/879.²⁴⁹ Za moč srbskega

²⁴⁶ Za »nobiles«, V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, palimpsest na foliju 3 v prilogi, in komentar str. 128—129; za »uastelin« Nada Klaić, Rapski falsifikati, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1955, str. 46—51.

²⁴⁷ Vizantinski izvori II (B. Ferjančić), str. 62.

²⁴⁸ Ljetopis popa Dukljanina, izd. V. Mošin, 1950, str. 96.

²⁴⁹ Vizantinski izvori II, str. 36; Fr. Rački, Documenta, str. 322.

vladarja morda vendar niso »naseljena mesta«, ki jih omenja ob opisovanju srbskih pokrajin Konstantin Porfirogenet, tako brez pomena, že sam položaj težišča makedonskega cesarstva ob via Egnatia pa opozarja na podobna vprašanja tudi za Samuelovo dobo.

IV. Die Gesellschaftstruktur der Südslawen im Frühmittelalter²⁵⁰

Die Ergebnisse und Annahmen der Forschung über die frühmittelalterliche Gesellschaftsstruktur der südslawischen Völker waren im Rahmen der slawischen Geschichtsschreibung in zweierlei Hinsicht von allgemeiner Bedeutung. Einerseits glaubte man bei den Südslawen einige Musterbeispiele für die Entstehung eines fremden »Erobereradels« und für die mit ihm verbundene Staatsgründungen zu finden, andererseits werden die südslawische Großfamilie (zadruga), Sippenverband (rod), Stamm (pleme) usw. auch in ihrer späteren Form als wenig veränderte Überreste aus der slawischen Urzeit betrachtet. In letzten Jahren ist die südslawische Geschichtswissenschaft in diesen Fragen zu wesentlich neuen Resultaten gelangt, über die ich hier berichten möchte:

1. Abgesehen von dem bulgarischen Staat besteht keine unmittelbare Nachricht über die Entstehung eines südslawischen Staates durch Überschichtung der slawischen Stämme seitens einer fremden Ansiedlungswelle. Konstantin Porphyrogenetos berichtet nur über *Ansiedlung der slawischen Serben und Kroaten* und über ihren Kampf gegen die *Awaren*. Diese Siedlungswelle erfolgte nur 10 bis 20 Jahre nach der umfangreichsten slawischen Siedlungswelle über die Donau und bedeutet nur den Schlußvorgang der Siedlungsepoche, in welcher nachweisbar seit der Mitte des VI. Jahrhunderts schon mehrere ähnliche Wellen denselben Raum überflutet haben. Bei den Serben und Kroaten Konstantins geht es — nach der Zeugenschaft der sprachlichen Entwicklung, wo nur in dem slowenischen Raum Einflüsse der westslawischen Sprachen festzustellen sind — um verhältnismäßig kleine Einheiten, welche jedenfalls nur in Zusammenarbeit mit den früher angesiedelten Slawen — und nicht allein — die awarische Oberherrschaft zurückdrängen konnten. Übrigens ist der Zusammenbruch des awarisch-slawischen Stammesverbandes nicht so sehr mit dieser Siedlungswelle, als mit dem Zusammenbruch der Awaren vor Konstantinopel verbunden. In diesem Überblick lasse ich unbeachtet beiseite alle Thesen, welche von verschiedenen Autoren nur mit der Ethymologie der Völkernamen begründet werden; diese Fragen sind nämlich in entscheidenden Fällen selbst noch weit von ihrer Lösung (vgl. für den Namen der Kroaten die ausgezeichnete Übersicht verschiedener Erklärungen vom R. Nachtigall, für den Namen »kasentz« aber meine eigene Übersicht).²⁵¹ In dem hinterkarpathischen Raum konnten übrigens diese Namen während der langen Jahrhunderte auf sehr verschiedene Weise zu den Slawen kommen.

²⁵⁰ Der unveränderte Wortlaut der Communication in der (3.) mittelalterlichen Sektion des XI. Internat. Kong. der historischen Wissenschaften in Stockholm am 22. VIII. 1960; er ist hier zugleich als Zusammenfassung der ganzen Abhandlung veröffentlicht — die Quellen- und Literaturangaben werden deshalb hier nicht wiederholt. Der Communication sind noch die Antwort des Referenten am Ende der Diskussion und seine (wegen der Abwesenheit des Prof. Labudas) schriftlich übergebene Antwort an die Communication über »die Einwanderung der Slawen auf den Balkan im 6.—7. Jahrhundert«, weil diese Antwort mit dem Thema der eigenen Communication d. Verf. nicht ohne innerlichen Zusammenhang ist.

²⁵¹ Vgl. für die »Kroaten« R. Nachtigall, *Donesek k zgodovini vprašanja o imenu Hrvat, Etnolog* (Ljubljana) X—XI, 1939, S. 383—413; für »kasentz« *Bogo Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, Historijski zbornik* (Zagreb), XI—XII, 1958—1959, S. 221—225.

Zu der erwähnten Begrenzung der Bedeutung der Konstantinischen Nachrichten über die Serben und Kroaten berechtigt uns zweifellos die Gesellschaftsentwicklung bei den Serben. Für ihren Adel konnte man nicht einmal versuchen, seinen angeblichen Eroberercharakter zu beweisen. Trotz der Spärlichkeit der Nachrichten sind bei ihnen sowohl die Art der Entstehung des Adels als auch des feudalen Grundbesitzes klar genug: Abgesehen von der verschiedenartigen Aufteilung des Besitzes während der Ansiedlung, welche schon zur Zeit, als die »zupánoj gérontes« noch gewählt wurden, den Suppanen eine ziemlich gehobene Gesellschaftsstellung zusicherte, hat doch der Fürst großen Einfluss auf die qualitative Erhebung seiner Vertrauten in den Kreis des entstehenden Adels gehabt. Schon im IX. Jahrhundert konnte durch ihn der »Zupan« Krajina in Trawunien zu dem erblichen Archont gehoben werden; die »Annalen des Priesters aus Dioclea« (Letopis popa Dukljanina) aber berichten über zahlreiche Beispiele dieser Art. In Verbindung damit wird im XI. Jahrhundert auch über den formellen Vasalleneid der Treue berichtet. Dabei aber zeigten sich auch zweierlei Grundlagen der Entstehung des Großgrundbesitzes: das Verfügungsrecht des Fürsten (Großzupan) über einen Teil des Grundbesitzes, welches er den Kriegsbefehlshabern und den Verwaltern verschiedener Gebiete zuteilte, und sein Recht an die Abgaben von der freien Bevölkerung. Seit dem X. Jahrhundert bekommen diese Abgaben allmählich einen grundherrschaftlichen Charakter, zuerst in den Verwaltungsgebieten der Mitglieder des hohen Adels (vlastela). Jedenfalls zeigen die ersten Urkunden über den konkreten Großgrundbesitz um d. J. 1200 schon endgültig ausgebildete Grundherrschaft mit den an die Scholle gebundenen Unterthanen (parici — Hilendar, 1198/99), die Urkunde für Žiža (1220) aber unterscheidet zwischen dem Hochadel (vlastela), einer Schicht der Freien, welche zum Kriegsdienst verbunden sind (vojnici) und welche in weiterer Entwicklung teilweise zum niederen Adel (vlasteličići) gehoben wurde, und den unterthänigen »armen Leuten« (ubogi ljudi), welche sich weiter in Ackerbauer (zemlji ljudi) und Hirten (vlasi) teilen.

Der Versuch, den Eroberercharakter des Adels zu beweisen, ist deshalb an den kroatischen Raum begrenzt, aus ihm aber durch Vermittlung der »kosezen« (Edlinger) nach Karantanien übertragen worden. Auch für die Kroaten ist heute die einzige Stütze in den Quellen, welche ihr Bewusstsein über einen »unslawischen« Ursprung bezeugen sollte, zweifellos beseitigt: der Konstantinische Ausdruck »tuós Hrobátous kai toús loipoús Sklabárhontas« bedeutet — wie es sich bei der Untersuchung über die Entstehung und die Grundlagen dieser Stelle zeigte — nicht »die Kroaten und andere Herren der Slawen«, sondern »die kroatischen und andere slawischen Fürsten«. Damit entfällt natürlich der Ausdruck »Sklabárhontes« als ein Beweis für den seltsamen angeblichen gesellschaftlichen Dualismus der Südslawen. Noch bedeutender sind aber in dieser Frage die Arbeiten der kroatischen Forscher Miho Barada und namentlich Nada Klaić, aber auch die kritischen Quellenausgaben vom Viktor Novak, welche das Erforschen dieser Fragen auf einer neuen Grundlage ermöglichen.²⁵² Nach diesen Forschungen war der Umfang des fürstlichen bzw. königlichen Grundbesitzes wenigstens in der Suppanie Klis doch wesentlich größer, als früher zugelassen wurde. Die gleiche Lage zeigten die Vergabungen des Besitzes im Hinterlande Zadars. Nach den Chartularen aber bestand bis ins XII. Jahrhundert auch ziemlich verbreiteter Kleinbesitz in den Händen der villani, welcher in kleinen Stücken teilweise verkauft oder den Klöstern vergeben wurde. So führten zwei Wege zur Entstehung des feudalen Besitzes: seine sehr rücksichtslose Erweiterung auf die Rechnung der freien Dorfeinwohnerschaft und die königlichen Verleihungen. In der Entwicklung der ständischen Unterschiede ist schon lange das Bestehen einer besonderen bewaffneten Macht des Fürsten (praetoriani, auxilium domesticum — 819) bekannt — eine Art der »Gefolgschaft« — ebenso aber die inneren Unterschiede zwischen den Mitgliedern der Sippengemeinschaften (in der Pagania sind im J. 1000 40 nobiles erwähnt).²⁵³ Diese Nachricht stammt zwar nicht aus Kroatien

²⁵² Vgl. die Anm. 1), 9), 23), 65), 135), 144).

selbst, aber man kann doch auch für Kroaten dieselbe Entwicklungsrichtung annehmen. Das Bestehen einer adeligen Gesellschaftsschicht ist also im XI. Jahrhundert gar nicht zu bezweifeln, sie war aber noch weit von jener Ständekonsolidierung, welche die Eroberertheorie voraussetzt. In den Urkunden wird der Titel *nobiles* nicht viel gebraucht; die Urkunden, welche für die Annahme sprechen, daß im XI. Jahrhundert schon der ausgebildete hohe und niedere Adel bestehen, sind ohne Ausnahme spätere Fälschungen. Es scheint, daß auch bei den Kroaten, ebenso wie bei Serben, vor allem ein besonderes Verhältnis zum König die Grundlage für die Anwendung des Terminus *nobiles* bildete. Der Eroberercharakter des Adels wäre also nur mit dem Beweise des Edeltums der *villani* unterzubauen. Gerade hier aber zeigten sich unüberwindliche Hindernisse:²⁵⁴ a) *villani* werden in keiner echten Urkunde des XI. Jahrhunderts den *nobiles* zugezählt; b) der Beweis, daß ihr Besitz (*plemenština*) von vornherein als Adelbesitz zu gelten hat, ist erst den Urkunden des XIV. Jahrhunderts, welche den damals ständisch konsolidierten niederen Adel betreffen, entnommen; c) die Sippengemeinschaften der *villani* sind nachweisbar sehr nahe den serbischen *vojnici*: teilweise verloren sie — zusammen mit ihrem Besitz — auch ihre Freiheit, teilweise aber gelingt ihnen in einem langwierigen Kampf gegen die Magnaten, welcher bis ins XIV. Jahrhundert dauerte, die Rettung in der Form des niederen Adels zu erkämpfen (in Verbindung mit der Wiederherstellung der königlichen Macht zur Zeit des Königs Ludwigs Anjou); d) die Formation der »XII generationum nobilium Croatorum« ist eine territorial nur auf das Hinterland Zadars, welches zuweilen auch »Kroaten« (*v Hrvatih*) genannt wird, begrenzte Organisationsform des niederen Adels aus dem XIV. Jahrhundert; sie wurde nur durch eine Fälschung in das Jahr 1102 übertragen; e) die Anerkennung des ungarischen Königs erfolgte also 1102 wahrscheinlich von der Seite derjenigen Magnaten, welche seit der Mitte des XII. Jahrhunderts als wirkliche Machthaber in Kroatien greifbar werden; f) diese Lage, sowie die vom Prof. Hauptmann mit Nachdruck hervorgehobene Tatsache, daß zur Arpadenzeit in Kroatien keine königlichen Donationen erfolgten, zeigt zugleich die dritte Art des Großgrundbesitzentstehung in Kroatien, nämlich die Feudalisierung der Suppanenrechte in den letzten, verwirrungsvollen Jahrzehnten des selbständigen kroatischen Staates, welche aber nicht nur die Ohnmacht des kroatischen, sondern auch die des ungarischen Königs in Kroatien zur Folge hatte; g) endlich wurde durch die Arbeiten von Prof. Ivan Božić und Nada Klaić auch der Begriff des Stammes bzw. der Sippengemeinschaft geklärt:²⁵⁵ *genus*, *generatio*, *parentella*, *natio*, *tribus* usw. sind die Namen für eine ständische Organisationsform, welche die gesellschaftlichen Vorrechte und durch das Vorkaufsrecht den Grundbesitz einer größeren Gruppe der wirklichen oder angeblichen Verwandten (*»vrvna braća«* genannt) sichern sollte; sie ist im XI. Jahrhundert für alle persönlich freie Bewohner, seit der Ausbildung des niederen Adels im XIV. Jahrhundert aber besonders für diesen bezeichnend; mit dem Wesen der alten Stammesorganisation der Urzeit hat diese Form ebenso wenig zu tun, als die »*lignage*« und »*les liens du sang*« im europäischen Feudalismus überhaupt, deren Bedeutung vom Marc Bloch so berechtigt hervorgehoben wurde.²⁵⁶

Die Entwicklung in *Karantanien* ist wirklich ein Sonderfall, weil die Gesellschaftsformen der slawischen Zeit in mancher Hinsicht nur durch ihre Überreste, welche in die fränkische Ordnung einbeschlossen und mit der Zeit verwandelt wurden, zu erkennen sind; die Zeit dieses Umbruchs um J. 820 ist durch den Bericht der »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« ausdrücklich

²⁵³ Fr. Rački, *Documenta*, 1877, Nr. 209, S. 426.

²⁵⁴ Vgl. die Anm. 1) u. 244).

²⁵⁵ Nada Klaić, *Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«*, *Historijski zbornik XI—XII*, 1958—1959, S. 144—148; Ivan Božić, »*Vrvb*« u Poljičkom statutu, *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd) IV—1*, 1957, S. 105—111.

²⁵⁶ Marc Bloch, *La Société féodale*, I, *La formation des liens de dépendance*, in *L'évolution de l'Humanité*, XXXIV, Paris 1937.

verbürgt und sie wird zu Unrecht von einem Teil der Forschung in die Mitte bzw. in die zweite Hälfte des VIII. Jahrhunderts zurückverlegt. Schon der territoriale Name Karantanien, welcher sich aus der Umgebung des Sitzes des karantanischen Fürsten im VII. Jahrhundert auf das ganze Land und seine Bewohner verbreitete, zeigt, daß die wachsende Macht des Fürsten, nicht aber die Überschichtung durch einen Erobereradel die Entstehungsform des Staates der Karantanerslawen war; die wirtschaftliche Grundlage dieser Macht besteht in der Bildung des Großgrundbesitzes, die gesellschaftliche aber in der Formierung des karantanischen Adels der »kosezi« (Edlinger). Die Art des Überganges der Edlinger in die fränkische Ordnung — teilweise wurden sie in den fränkischen Adel übernommen, zum größeren Teil aber bildeten sie eine bäuerliche Adelsschicht, welche später ihre Vorrechte allmählich verlor — zeigt, daß auch sie gesellschaftlich nicht einheitlich waren. Die Edlinger sind nicht mit den Kroaten zu identifizieren: schon die Toponomik unterscheidet sie und nur der zehnte Teil der Edlingerorte befindet sich in den kroatischen Siedlungen oder in ihrer Nähe. Die Ansiedlung der Kroaten nach Karantanien kam dazu nicht aus Dalmatien, sondern aus dem Hinterkarpatenland, höchst wahrscheinlich in der ersten Welle der slawischen Ansiedler nach den Ostalpen, welche nachweisbar aus dem Nordosten kam. Der Versuch, die Entstehung der Edlingerschicht in den Kreis der fränkischen Ordnung zu verlegen, kann weder ihren Namen, noch ihre sonderbaren Vorrechte bei der Einsetzung des Kärntner Herzogs zu erklären, welche in einer feudalen Gesellschaft mit dem ausgebildeten Adel nicht mehr entstehen konnten. Den angeblichen gesellschaftlichen Dualismus aber weisen zurück auch sowohl die ausdrücklichen Erwähnungen der freien Slawen (*liberi*) in den Verleihungen der fränkischen Könige, als auch die Herzogseinsetzungszeremonie, in welcher neben den Edlingern auch andere Bauern — ursprünglich zweifellos freie — ihre Stelle hatten. Die Veränderungen in dem Rahmen der fränkischen Gesellschaftsordnung können wir hier beiseite lassen.

2. Aber auch die Annahmen über die Bedeutung der Großfamilie (*zadruga*) wurden — ebenso wie wir es für die Sippenverbände schon gesehen haben — für die Entstehungszeit der südslawischen Staaten stark erschüttert. Die Struktur des Kleingrundbesitzes zeigt zwar — seit wir ihn in den Quellen verfolgen können — wirklich einige Besonderheiten. Die Einführung der Hufenverfassung ist in den slowenischen Ländern mit dem Wachsen des feudalen Großgrundbesitzes nach dem fränkischen Muster seit dem IX. bis ins XI. Jahrhundert verbunden. Fremde Terminologie wird nicht nur von lateinischen Quellen (*mansio*, *mansus*, *hoba*, *colonia*) gebraucht, sondern auch von dem Volksmund übernommen (*huba*, *grunt*, *kmetija*). Es bestehen nur zwei Nachrichten aus dem IX. Jahrhundert, welche vielleicht das sporadische Bestehen von Großfamilien bezeugen. Mehrere Nachrichten aber bestehen darüber, daß vor der Einführung der Hufen, d. h. des Bauernbesitzes, dessen Größe nach den Bedürfnissen und Wirtschaftsmöglichkeiten der Kleinfamilie bestimmt war, die Einheiten des Besitzes nicht nach dem Besitzumfang, sondern nach den »Häusern« oder Bauern bestimmt wurden.

In keinem anderen südslawischen Lande ist — soweit dies aus den Quellen bekannt ist — bis um J. 1100 zur ähnlichen Stabilisierung der Größe des bäuerlichen Besitzes gekommen. Bei den Kroaten werden in den Quellen vor Allem einzelne Grundstücke genannt (z. B. *terra*, *ager*, *campus*, *pratun*, *hortus*, *vinea*, *olivetta*), aus denen aber der Schluß auf die durchschnittliche Besitzesgröße nicht möglich ist. In diesen Nachrichten überwiegen weit solche über den Besitz der Kleinfamilien. In den Quellen des XI. Jahrhunderts bestehen nur acht Beispiele, in denen das Grundstück von mehreren Familienmitgliedern zugleich verkauft wird; nur solche Beispiele aber könnte man — auch sie nicht mit voller Sicherheit — als Beispiele für die Großfamilien anführen. Das Vorkaufsrecht, welches in der älteren Forschung zugunsten der Großfamilienform angeführt wurde, zeugt ja nur von der Verbindung mehrerer verschiedenen selbständigen Wirtschaftseinheiten. In Slawonien wurde die *sessio* erst später unter dem Einfluß vom Norden eingeführt; bis z. J. 1100 aber haben wir darüber keine einzige Nachricht. In Makedonien wurde die Besteuerung spä-

testens bis zum Ende des X. Jahrhunderts im Verhältnis mit der Besitzesgröße (nach den »zeugáron«) geregelt; aber über die durchschnittliche Größe des Besitzes sagen die Quellen nichts; diese Art der Besteuerung kann man eben mit dem ungleich großen Bauernbesitz erklären. Für Serbien bestehen nicht einmal solche Angaben. Aber man kann doch aus den späteren Urkunden, welche den Besitz nicht nach den bauerlichen Besitzseinheiten, sondern nach den Untertanen (1198/99) bzw. nach den »Häusern« verleihen, beschließen, daß auch hier zur Stabilisierung der bauerlichen Besitzesgröße nicht gekommen ist, was schon Novaković mit dem Charakter der Feldwirtschaft in diesem Raum zu erklären suchte. Es ist bezeichnend, daß außer bei den Slowenen und teilweise bei den Kroaten in den südslawischen Volkssprachen noch heute ein Ausdruck, welcher der Hufe entsprechen würde, fehlt. Den bauerlichen Besitz nennt man ohne Rücksicht auf seine Größe einfach eine »Bauernwirtschaft« (seljačko gazdinstvo, seljački posjed).

Gerade diese Lage, in welcher die Einheiten des Bauernbesitzes nach den »Häusern« angeführt wurden, war die Grundlage der Annahmen über das Überwiegen der Großfamilienform bei den Südslawen weit in das Mittelalter hinein, obwohl sie seit der Slaweneinwanderung weithin verschwunden ist. Sogar bei den Serben, wo sie tatsächlich eine Rolle spielte, gehörte ihr nur ein Bruchteil der bestehenden Bauerwirtschaften. Es ist aber klar, daß die Verlegung des Schwergewichtes des Bauernbesitzes in das »Haus«, ohne Stabilisierung der durchschnittlichen Besitzgröße, immer — wenn das günstiger war — den Weg zur Regeneration der Großfamilienform offen ließ, welcher bei der Stabilisierung des auf die Bedürfnisse der Kleinfamilie abgemessenen Besitzes geschlossen wurde. Zu dieser Regeneration ist später auch wirklich gekommen, sowohl der Großfamilie als auch der sekundären Stammesorganisation, wie der neuerlich herausgegebene zweite Band der Geschichte der Völker Jugoslawiens ausführlich darzulegen versucht.

Die früheren Gesellschaftsformen, welche in gemeinslawischer Zeit aus den byzantinischen Quellen, archäologischen Funden und aus der phylogischen Analyse der Terminologie erschlossen werden können, sind also bis zum Auftreten der südslawischen Staaten weit mehr zertrümmert worden, als das früher angenommen wurde. Den konkreten Weg dieser Zertrümmerung aber können wir bis jetzt durch keine Art der bekannten Geschichtsquellen belegen.

Antwort am Ende der Diskussion: Prof. Angelov sprach eingentlich nicht über den Inhalt meiner Kommunikation, sondern vervollständigte sie bezüglich der bulgarischen Entwicklung. Ich danke ihm dafür, aber ich kann doch seinen Ausführungen — ähnlich wie Herr Prof. Schmid — nicht vorbehaltlos zustimmen. Es ist ja klar, daß die gesellschaftliche Differenzierung bei den slawischen Stämmen an der unteren Donau älter ist als ihre Überschichtung durch die Bulgaren und daß auch diese innere Entwicklung als eine der Wurzeln des späteren bulgarischen Staates zu beachten ist. Aber — soweit uns die Geschichtsquellen die Einsicht in diese Entwicklung erlauben, ist sie noch viel zu wenig fortgeschritten, daß vor der Ankunft der Bulgaren von einer staatlichen Organisation zu sprechen möglich wäre. Ebensowenig würde ich zu dieser Zeit bei diesen Slawen den Ausdruck »Adel« anwenden. Das Bestehen des Adels setzt schon eine soweit entwickelte ständische Gesellschaftsstruktur und gesellschaftliche Standesunterschiede voraus, daß das Bestehen der Stammesorganisation mit dem Bestehen des Adels (in gewöhnlicher Bedeutung dieses Wortes) nicht vereinbar ist. Herrn Prof. Schmid kann ich für seine Ausführungen nur meinen Dank ausdrücken. Anders aber steht es mit den Ausführungen d. Herrn Prof. Matl aus Graz. Es ist ja klar, daß die Verwandtschaftsterminologie in der Zadruga aus der alten slawischen Terminologie stammt, aber für das Überleben dieser Terminologie genügt schon, daß die Großfamilienform nur in sehr kleinem Ausmaße und territorial begrenzt durch das Mittelalter bis zur Zeit ihrer Regeneration erhalten blieb. Es ist nicht notwendig, deswegen das Überwiegen der patriarchalischen Organisationsformen durch die ganze Zeit des Mittelalters vorauszusetzen und ihre spätere Wiederausbreitung zu verneinen. Dagegen sprechen auch ausdrückliche Quellen nachrichten: Sogar im serbischen Gebiet, wo z. B. das Gesetzbuch des Zaren

Dušan das Bestehen der Zadruga bestätigt, zeigen die Urkunden aus dem XIV. Jahrhundert (für die Klöster Visoki Dečani, Sveti Arhandjeli und Banja), daß nur ein Bruchteil der »Häusern« im Großfamilienbesitz war (am größten war dieser Bruchteil bei den Visoki Dečani: 400 Großfamilien bei 2000 Häusern). Man kann die Großfamilien auch nicht mit den Stämmen verbinden; die Stammesgebiete in Crna Gora (Montenegro) kennen sie nicht, wohl aber regenerierte sie sich auf dem Gebiete unter der unmittelbaren osmanischen Verwaltung.

Die Bemerkungen zu der Kommunikation Prof. Labudas: Prof. Labuda erweitert die Nachricht Konstantins Porphyrogenetos' über die Ansiedlung der Kroaten und Serben (im 3. oder 4. Jahrzehnt des VII. Jahrhunderts) zur Annahme, daß der westliche Teil der Südslawen aus dem westslawischen Bereich angesiedelt wurde. Ich selbst versuchte in meinen Arbeiten die Glaubwürdigkeit der Konstantinischen Nachricht über die Ansiedlung der Kroaten in Dalmatien zu beweisen; bei den Serben steht die Sache jedenfalls weit weniger sicher. Diese Nachrichten unterscheiden sich aber wesentlich von der Annahme Prof. Labudas: Ich muß, leider, sagen, daß die Quellengrundlage der Annahme Prof. Labudas ganz eindeutig widerspricht.

Zuerst eine Berichtigung bezüglich der Namen »Kroaten« und »Dudleben«: Es gibt im Frühmittelalter einerseits Weißkroaten an der oberen Weichsel und das dalmatinische Kroatien zwischen Zrmanja und Cetina (d. i. etwa 1/5 des heutigen Kroatiens). Der Name Kroaten deckt also ursprünglich nur einen sehr kleinen Teil des slawischen Bodens auf dem Westbalkan und vermag nichts über die Ansiedlung der heutigen Kroaten in ihrer Gänze zu beweisen. Die Verbreitung dieses Namens über seine ursprüngliche Grenzen ist erst mit der Entwicklung seit dem XV. Jahrhundert verbunden. In dem ursprünglichen Bereich des dalmatinischen Kroatiens gibt es keine Spuren von Dudleben. Andererseits aber bestehen — mit den Dudlebenspuren vermischt — die versprengten Spuren der Kroaten in der Toponomastik in Sachsen, bei den Elbeslawen, in Böhmen und Karantanien, aber auch in Makedonien und Griechenland. Diese Spuren zeugen jedenfalls von einer besonderen Verbreitung der unter die Slawen zersprengten Teile des kroatischen Stammes und haben mit der Übersiedlung der Kroaten nach Dalmatien nichts zu tun. Ebenso steht es aber mit den anderen Teilen der Beweisführung Prof. Labudas.

a) Die archäologischen Beweise für die slawische Besiedlung Böhmens und Mährens lassen sich bisher nicht nach dem Süden über die Donau ausdehnen, denn weder in den Ostalpen noch auf der Balkanhalbinsel gibt es bisher keine unzweifelhaft slawischen archäologischen Funde aus der Zeit vor dem VIII. Jahrhundert und überhaupt keine mit den westslawischen Elementen.

b) Die Beweisführung zugunsten der südslawischen Ansiedlung vom Norden im VI. Jahrhundert kann also nur auf der Grundlage der österreichischen Toponomastik (an der Donau), der Nachricht Procopii von Caesarea über den Zug Ildegis nach Italien, der Nachrichten Pauli Diaconi über den Verfall der antiken Kirchenorganisation in den Ostalpen (i. d. J. 579 bestehen nicht mehr die Bistümer im Virunum und Poetovio, 587 in Celeia und Emona, 991 in Teurnia und Aguntum) und, endlich, der westslawischen Einflüsse in der slowenischen Sprache geführt werden. Diese Beweisführung, daß schon in der Mitte des VI. Jahrhunderts eine Welle aus dem Norden den nördlichen und östlichen Teil des alpenlawischen Gebietes erreichte, wurde schon längst in den Arbeiten Prof. Hauptmanns und von mir ausgeführt, aber sie muß auf den nordöstlichen Ostalpenraum begrenzt werden; sie sagt nichts über einen westslawischen Zufluß nach der Balkanhalbinsel.

c) Die Behauptung, daß die Awaren bei ihrem Vorstoß nach dem Illyricum, Istrien und nach Ostbayern überall die Slawen schon vorgefunden hätten, steht im unmittelbaren Widerspruch zu den Quellennachrichten. Die awarischen Angriffe nach Dalmatien beginnen i. d. J. 567, dieses Land wurde aber von den Slawen im Anfang des VII. Jahrhunderts angesiedelt, und zwar eben von den mit den Awaren verbundenen Slawen. Das Vordringen der Slawen im oberen Drautal wurde nach den Nachrichten Pauli Diaconi von dem

awarischen Kagan unmittelbar unterstützt. Auch bei dem Vordringen der Slawen nach Istrien und Italien um d. J. 600 wird von slawischen und awarischen Angriffen berichtet. Die wichtigste slawische Ansiedlungswelle in die Ostalpen und nach dem Westbalkan zwischen d. J. 582 (nach der awarischen Eroberung Syrmiums) und 615 ist nach den ganz klaren Quellennachrichten ein gemeinsamer Erfolg des awaroslawischen Stammesverbandes. Die Slawen, welche in dieser Ansiedlungswelle nach der Balkanhalbinsel vordrangen, konnten demnach keine Westslawen sein. Die Ausrede der drei gefangenen slawischen Spionen vor dem Kaiser Maurikios können ja keine ernstliche Grundlage für eine Theorie bilden, welche allen anderen Quellen entgegenläuft.

d) Die Nachrichten Konstantins in »De administrando imperio« betreffen nur einen slawischen Nachzug — meiner Meinung nach einen verhältnismäßig kleinen — in die seit ca. 600/615 von den Slawen schon eroberten Gebiete, nicht aber die Hauptsiedlungswelle der Slawen in diese Länder. Dieser Nachzug erfolgte um 10 bis 20 Jahre nach dem Ende der Hauptsiedlungswelle.

e) Die Tatsache, daß die westslawischen Einflüsse in der slowenischen Sprache bestehen, in der kroatischen und serbischen aber nicht, widerspricht sowohl der Behauptung, daß es zur Zeit der Ansiedlung keine Unterschiede zwischen den slawischen »Urdialekten« gäbe, als auch, daß gerade der serbische und kroatische Raum aus der westslawischen Basis besiedelt würde. Die Deklinationsformen in den Ostalpen beweisen ja nichts für den Westbalkan, ebenso sind aber in dieser Beweisführung auch die Spuren der aus Pannonien nach dem Norden von den Magyaren abgedrängten »Karantaner« in einem der slowakischen Dialekte zu gebrauchen.

f) Nach der Meinung der slawistischen Sprachforschung steht es fest, daß die Morphologie der südslawischen Sprachen (mit nur teilweiser Ausnahme der slowenischen) derjenigen der ostslawischen Sprachen wesentlich näher ist als derjenigen der westslawischen Sprachen. In der serbokroatischen Sprache gibt es keine westslawischen Einflüsse. Die slawische Phylologie — nicht nur Jagić! — erklärt das eben so, daß diejenige slawischen Stämme, aus welchen die südslawische Gruppe entstand, zur Zeit der Urdialektbildung im V./VI. Jahrhundert von den Westslawen getrennt und in der Nähe der Ostslawen lebte. Das wird auch ganz unzweideutig von den Geschichtsquellen bestätigt. Der Nachzug, über welchen Konstantin Porph. berichtet, war also so klein, daß er die Grundrichtung der Sprachentwicklung bei den Kroaten und Serben nicht im Mindesten beeinflussen konnte.